

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЧЕРНІВЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЮРІЯ ФЕДЬКОВИЧА**

**Факультет педагогіки, психології та соціальної роботи
Кафедра педагогіки та методики початкової освіти**

**ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ
ФОРМУВАННЯ ТОЛЕРАНТНОГО СТАВЛЕННЯ
ВЧИТЕЛЯ ТА БАТЬКІВ ДО УЧНІВ
МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ**

Дипломна робота

Рівень вищої освіти – другий (магістерський)

Виконала:

*студентка 6 курсу, 613 групи
спеціальності 013 «Початкова освіта»*

Никончук Тетяна Петрівна

Керівник:

канд. пед. наук, доцент Н.В. Нікула

До захисту допущено

На засіданні кафедри

Протокол № 6 від 22 листопада 2022 р.

Зав. кафедрою _____ проф. Романюк С.З.

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРТИЧНІ ОСНОВИ ФОРМУВАННЯ ТОЛЕРАНТНОГО СТАВЛЕННЯ ВЧИТЕЛЯ ТА БАТЬКІВ ДО УЧНІВ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ	8
1.1. Сутнісний аналіз поняття «толерантне ставлення» у психолого-педагогічних дослідженнях учених.....	8
1.2. Характеристика змісту толерантного ставлення батьків до дітей молодшого шкільного віку в сім'ї	19
1.3. Роль вчителя у формуванні толерантного ставлення до учнів початкових класів в шкільному освітньому просторі	30
Висновки до першого розділу.....	40
РОЗДІЛ 2. ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ ФОРМУВАННЯ ТОЛЕРАНТНОГО СТАВЛЕННЯ ВЧИТЕЛЯ ТА БАТЬКІВ ДО УЧНІВ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ	42
2.1. Налагодження толерантної взаємодії у системі «вчитель початкових класів – молодші школярі»	43
2.2. Організація співпраці батьків та вчителя початкових класів у формуванні толерантного ставлення до молодших школярів.....	51
2.3. Дотримання принципів толерантного ставлення у взаємодії вчителя, батьків та молодших школярів.....	60
2.4. Реалізація форм і методів формування толерантності в учнів молодшого шкільного віку.....	67
2.5. Емпіричне дослідження рівня толерантності вчителя та батьків у ставленні до молодших школярів.....	75
Висновки до другого розділу.....	81
ВИСНОВКИ	82
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	86
ДОДАТКИ	95

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Суспільні процеси глобалізації освіти, євроінтеграції України в світовий освітній простір, а також ті реформи сучасної початкової школи, які зумовлені реалізацією ідей Нової української школи, встановлюють рамки освітнього простору, що, безумовно, базується на утвердженні людини, що є найбільшою соціальною цінністю, на реалізації принципів гуманізму, які першочергово спрямовуються на особистість дитини та толерантність до неї, що, в свою чергу, вимагає від сучасного вчителя здатності до діалогу між учасниками освітнього процесу (вчитель, учні, батьки) на основі взаємодовіри, творчої співпраці, щирої дружби, співпереживання та налагодження умов психологічного комфорту. Високо компетентний вчитель початкових класів наразі бачиться у суспільстві як особистість, що спроможна встановити контакти з усіма учасниками освітнього процесу, зокрема: школярами, їх батьками та колегами, тим самим утверджуючи свою толерантну позицію. Сучасний вчитель початкових класів має пропагувати та дотримуватись гуманістичних цінностей, щоденно проявляти толерантну поведінку, а також виховувати її у своїх вихованців.

Базові положення щодо ідеї толерантності в суспільстві та освіті знайшли своє відображення у низці документів закордонних та вітчизняних. Сучасний вчитель має діяти згідно «Декларації про засади толерантності», 1995; «Конвенції про права дитини», 1989; Закону України «Про освіту», 2017; Закону України «Про вищу освіту», 2014; в нормативно-правових документах системи освіти України: «Концепції Нової Української школи», 2016 тощо.

Початкова школа як складова Нової української школи володіє значним потенціалом для формування та розвитку толерантності у молодших школярів, оскільки реалізація спрямованих на це заходів може призвести до

реальної зміни у поведінці учня, закріплення у нього навичок толерантної поведінки.

Разом з тим, сучасні умови стрімкої глобалізації світу диктують вимогу щодо переходу до нового типу соціальних взаємовідносин, які мають базуватися на принципах ненасильства та толерантності, що стає в освітній практиці все більш очевидним. Такий тип соціальних взаємовідносин насамперед полягає у запобіганні конфліктам, які на ранній стадії їх розвитку можуть бути встановлені шляхом діалогу. Відомо, що досягнення компромісу в процесі діалогу двох сторін можливо лише за умови взаємної терпимості, визнання права кожного на несхожість, а також прояву здатності до ненасильницької взаємодії.

Але, доводиться визнавати, що існуючим проблемам виховання толерантності недостатньо приділено уваги, як у науці, так і в освітній практиці. Однак, незаперечним залишається твердження, що виховання толерантності в людських взаємовідносинах виступає одним із найважливіших стратегічних завдань та пріоритетних напрямків розвитку та сучасної модернізації освіти XXI сторіччя.

Стан дослідження наукової проблеми. Аналіз наукових праць учених засвідчує, що сучасні дослідження проблеми формування толерантного ставлення в освітньому середовищі висвітлюють у різних аспектах:

- розкрито з позиції філософії сучасної освіти В. Андрущенком та В. Кременем, В. Лутай та Л. Губерським, В. Огнев'юком, М. Михальченком та ін.;
- концептуальні основи педагогіки толерантності викладені у працях О. Безкоровайної, О. Гриви, Г. Коберника та ін.);
- шляхи удосконалення процесу професійно-педагогічної підготовки майбутніх учителів початкової школи описані О. Бідою, О. Будник, Л. Коваль, А. Крамаренко, Л. Хімчук та ін.);
- психолого-педагогічні засади та особливості формування толерантності в

педагогів та зарубіжний досвід підготовки майбутніх учителів до виховання толерантності досліджено у працях О. Матвієнко, О. Орловської та ін.).

На підставі вищезазначеного, що засвідчує актуальність наукової проблеми, потреби освітньої практики та доцільність її вивчення теоретико-емпіричному рівнях, було обрано тему магістерської роботи *«Організаційно-педагогічні умови формування толерантного ставлення вчителя та батьків до учнів молодшого шкільного віку»*.

Об'єкт дослідження – формування толерантного ставлення в системі «вчитель-батьки-учні».

Предмет дослідження – організаційно-педагогічні умови формування толерантного ставлення вчителя та батьків до учнів молодшого шкільного віку

Мета дослідження: теоретичне обґрунтування організаційно-педагогічних умов формування толерантного ставлення вчителя та батьків до учнів молодшого шкільного віку та емпіричне дослідження рівня його сформованості.

Завдання дослідження:

1. Розкрити сутність поняття «толерантне ставлення» на основі аналізу наукової проблеми у психолого-педагогічних дослідженнях.
2. Охарактеризувати зміст толерантного ставлення батьків до дітей молодшого шкільного віку в сім'ї.
3. Описати роль вчителя у формуванні толерантного ставлення до учнів початкових класів в шкільному освітньому просторі
4. Обґрунтувати організаційно-педагогічні умови, форми та методи формування толерантного ставлення вчителя та батьків до учнів молодшого шкільного віку.
5. Емпірично дослідити рівень толерантності вчителя та батьків у ставленні до молодших школярів.

Методи науково-педагогічних досліджень. Для досягнення мети й вирішення сформульованих завдань нами було застосовано наступні: *теоретичні методи дослідження*, серед яких аналіз психолого-педагогічних джерел для виявлення стану й перспектив досліджуваної наукової проблеми; синтез, узагальнення з метою теоретичного представлення актуальності теми; порівняння, абстрагування й конкретизація для розкриття теоретичних засад тлумачення готовності майбутніх учителів початкових класів до здійснення толерантного виховання учнів; моделювання з метою обґрунтування педагогічних умов толерантного ставлення до учнів зі сторони батьків та вчителя та *емпіричні методи дослідження*, до яких належать: анкетування, бесіди, тестування, щоб оцінити рівень готовності учителів початкових класів та батьків до толерантного ставлення до учнів початкової школи; математичні *методи дослідження* з метою кількісно-якісного аналізу отриманих емпіричних результатів.

Теоретичне значення проведеного дослідження виявляється в тому, що нами теоретично проаналізовано проблему толерантного ставлення учителів та батьків до молодших школярів; розкрито сутність та зміст поняття «толерантне ставлення батьків та вчителів до учнів початкових класів»; охарактеризовано особливості формування толерантного ставлення зі сторони вчителя та батьків до учнів початкової школи у шкільному освітньому просторі; обґрунтовано організаційно-педагогічні умови, форми та методи, які сприяють формуванню толерантного ставлення вчителя та батьків до молодших школярів.

Практичне значення результатів дослідження полягає в тому, що вони можуть бути використані викладачами у процесі розробок та оновлення освітньо-професійних програм підготовки вчителів початкових класів; під час удосконалення змісту лекцій та організації семінарських й практичних занять; для розширення завдань різних видів педагогічних практик, що проходять студенти в закладах загальної середньої освіти; при організації та

проведенні курсів підвищення кваліфікації для вчителів початкової школи; у процесі розробок пам'яток для батьків молодших школярів з проблем толерантної взаємодії.

Апробація результатів проведеного дослідження: отримані проміжні й підсумкові результати магістерської роботи нами доповідались у процесі науково-методичних семінарів кафедри педагогіки та методики початкової освіти ЧНУ, а також представлені у матеріалах студентської науково-практичної конференції (Чернівці, 2022).

Структура магістерської роботи охоплює вступ, два розділи, вісім підрозділів, висновки з кожного розділу, узагальнені висновки, список використаних джерел та додатки.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРТИЧНІ ОСНОВИ ФОРМУВАННЯ ТОЛЕРАНТНОГО СТАВЛЕННЯ ВЧИТЕЛЯ ТА БАТЬКІВ ДО УЧНІВ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ

1.1. Сутнісний аналіз поняття «толерантне ставлення» у психолого-педагогічних дослідженнях учених

Проблема «толерантності» на сучасному етапі є багатовимірною, оскільки проникла у всі сфери людського життя. Найбільше це стосується сфери взаємодії людини в суспільстві. Так, ідеї толерантності та толерантної педагогіки сьогодні набувають все більшого визнання в сучасному світі.

У Доповіді ЮНЕСКО, яка має назву «Освіта – прихований скарб», одним із пріоритетних завдань визнається формування вміння жити разом, що означає бути здатним розуміти іншу людину, відчувати всі взаємозалежності із нею, могли досягнути погляди інших людей, культурно спілкуватися з людьми інших поглядів, бути зацікавленим у спільному пошуку шляхів розв'язання життєвих проблем та вироблення взаємоприйнятних для всіх норм і правил.

Декларація, що утверджує принципи толерантності, яка була прийнята членами ООН стосовно освіти, науки й культури, звертає увагу на обов'язок держав розвивати та забезпечувати справжню повагу до прав кожної людини і основних її свобод, незалежно від того, яка у людини раса, стать, мова, національна приналежність, релігія та стану здоров'я. Разом з тим, у документі наголошується на доцільності боротьби з проявами нетерпимості.

Означений документ був підписаний 16 листопада 1995 року всіма державами-членами ЮНЕСКО, до яких входить і Україна. У ньому декларується толерантність не лише як моральний обов'язок, а також як політична і юридична необхідність та активне ставлення до інших людей, яке

засноване на визнанні як прав, так і загальних свобод людини. (Декларація принципів толерантності, 2001).

З огляду на це, можемо стверджувати, що толерантність визнано одним з важливих принципів забезпечення миру та соціально-економічного розвитку суспільства на сьогодні.

Відповідно, актуалізується проблема утвердження ідеї толерантності також у людській свідомості та її поведінці, що може бути сформована за допомогою освітньо-виховної системи при використанні засобів педагогіки толерантності.

Поняття «толерантність» має латинське походження «tolerantia», що означає терпіння, або терпимість (Великий тлумачний словник сучасної української мови, 2004).

Наукові концепції, які базуються на такому визначенні, у своїх положеннях розкривають спрямованість на розвиток у людей сприйняття, а також пояснення різноманітності культур у світі, можливих форм вираження й самовираження будь-якої особистості.

Сучасні уявлення про толерантність як якість особистості багато в чому перегукуються із поглядами філософів та педагогів-гуманістів епохи Відродження, серед яких: Франсуа Рабле, Томас Мор, Мішель Монтень, Еразм Роттердамський та інші учені.

На сучасному етапі, з наукової точки зору, феномен «толерантність» вчені інтерпретують по-різному. Проблема толерантності розглядається у Р. Войтович (2013), О. Волошиної (2016), Н. Горінцевої (2018), О. Гриви (2005) та ін.

Толерантність вченими тлумачиться як потрібна якість, що проявляється у взаємозв'язках з громадськістю та допомагає запобіганню насильства з метою утвердження різноманіття ідей. Разом з тим, толерантність не можна розуміти як всюдозволеність чи відсутність покарання за протиправні дії, або порушення закону. Толерантність з

виховної точки зору, це набуття тих здатностей, що допомагають краще зрозуміти себе та інших людей, налагоджувати з іншими контакти чи взаємодіяти без примусу, чи проявляти повагу й довіру (В. Кремень, 2011).

О.В. Сухомлинський, у свій час, наголошував, що духовний розвиток людини розпочинається переважно з розвитку різних її емоцій. Людина зміцнює власну волю та дух, визначає ставлення до самого себе, до природи, праці, вчиться розуміти інших, що робить людину більш цікавою та оригінальною. Відповідно педагогу тому й треба вчити дітей любити інших, поважати їх, співчувати, а також уміти висловлювати власні почуття. Це є не менш важливе завдання вчителя, ніж навчити дитину грамоті, письму чи цифрам (В. Сухомлинський, 1988).

Як стверджує М. Гайдамашук, толерантність виступає новим формуючим напрямком педагогічної теорії та практики, яка за основне завдання ставить вивчення процесів виховання й навчання різних груп дітей та пошук шляхів самореалізації будь-якої особистості, а також формування особистої відповідальності кожного за дії, що вона робить по відношенню до інших (М. Гайдамашук, 2015, с.54).

У своїх дослідженнях Д. Кошевич наголошує на тому, що толерантність являє собою тип ставлення до людини, її діяльності, а не пасивність, при цьому, враховуючи події соціальної реальності, бо мова йде, насамперед, про різні форми внутрішніх та зовнішніх зусиль людини, які вона докладає для досягнення згоди з іншими (Д. Кошевич, 2016, с.30).

Толерантність, згідно довідкової літератури, виступає фундаментальною цінністю у сучасному відкритому суспільстві. Адже саме таке суспільство характеризується відкритістю до норм і принципів, що є в інших культурах; повагою та визнанням рівності; відмовою від пропагування насильства; позитивною оцінкою різноманітності сучасного світу; врахуванням різних точок зору.

Толерантність у сучасному суспільстві означає цінність до думок інших людей, їх переконань та поведінки. З позиції прояву означеного явища, толерантність може проявлятися у різних, а загалом у всіх сферах людського життя.

Поняття «толерантність» та «толерантне ставлення» вчені визначають як синонімічними поняттями. Толерантність розглядається завжди як здатність, бажання й уміння особистості знайти спільну мову з іншими, підтримка цих стосунків з уміннями ставитися до відмінностей інших з повагою й розумінням. Толерантне ставлення базується завжди на демократичному стилі міжособистісного спілкування чи демократичному управлінні у системі взаємовідносин, які передбачають використання різних засобів комунікації, що спрямовані на взаємодію з метою подолання чи запобігання різних суспільних викликів (Г. Кайдалова, 2009, с. 109).

Згідно *типології толерантності* у різних соціальних сферах життя людини, то виділяють: гендерну толерантність, вікову толерантність, освітню толерантність, міжнаціональну толерантність, расову толерантність, релігійну толерантність, міжкласову толерантність, фізіологічну толерантність, політичну толерантність, маргінальну толерантність.

О. Волошина, вивчаючи проблему формування толерантності в сучасних педагогічних дослідженнях називає види як *сфери толерантності*, до яких відносить:

- вікову толерантність як неупередженість у ставленні один до одного людей різного віку;
- расову толерантність як відсутність упередженої думки чи ставлення до представників інших рас;
- релігійну толерантність як ставлення людини до представників різних конфесій чи релігій; віруючих чи невіруючих;
- географічну толерантність як неупередженість у ставленні до жителів малих чи провінційних міст (сіл), або інших регіонів чи навпаки;

- міжкласову толерантність як позитивне ставлення до людей різного статусу за рівнем власності;
- фізіологічну толерантність як терпиме ставлення до хворих, або інвалідів чи людей, які мають обмежені фізичні можливості;
- політичну толерантність як ставлення до представників різних видів партій чи асоціацій, а також заяв їх лідерів чи членів;
- маргінальну толерантність як співчутливе ставлення до людей бездомних, чи наркоманів тощо (О. Волошина, 2016).

Так, *релігійна толерантність* як явище не є новим. Враховуючи сучасне полікультурне суспільне середовище, навіть в межах однієї держави, може існувати багато релігій. Тому важливим є питання щодо налагодження взаєморозуміння між представниками різних конфесій, щоб не порушити свободу віросповідання, але разом з тим, захистити себе від безапеляційного насильницького вторгнення інших у власну релігію.

Християнські культурні цінності виступають фундаментом для розвитку будь-якої культури. Сьогодні їх розглядають як загальнолюдські моральні цінності християнської цивілізації, що вказує на їх універсальний характер. Християнські моральні цінності відіграють особливе значення у реалізації вихованого процесу, вони стимулюють людину до взаєморозуміння, любові добра.

Так, до християнських цінностей належать сім'я, школа та церква. Відповідно, цінності, що закладаються у сім'ї, можуть стати базою для налагодження взаємовідносин з іншими та ставлення до інших.

З точки зору педагогічної науки, сім'я є першою ланкою соціалізації дитини. А цінності, які розпочинають формуватися у сім'ї, продовжуються також в школі, де відбувається формування початкового етапу інтеграції учня в освітньому шкільному середовищі, де школярі проявляють своє ставлення до інших та до світу, тобто розпочинається розкриватися духовний

інтерес до пізнання всього природного, а також людського (О. Доукіна, В Кремень, 2008).

Молодший шкільний вік – це той період, коли закладаються основи для формування моральних цінностей. Тому, з точки зору дослідників, саме цей вік є дуже чутливим періодом з формування духовно-моральної совісті, а також самосвідомості особистості (О. Грива, 2005).

У шкільному середовищі учні виховуються згідно цінностей, які вони отримали у себе в сім'ї. Тому сім'я є тією першою школою, де закладаються морально-етичні норми згідно віросповідання.

Досить часто формування християнських загальнолюдських цінностей у сім'ї може бути непомітним для самих батьків, які оточують свою дитину любов'ю (Н. Горінцева, 2018).

На жаль, сучасні українські вчені перебувають лише на етапі обробки християнського досвіду шкільної освіти. Разом з тим, у педагогіці глибоко усвідомлюється важливість даного питання. Тому вивчається досвід українських християнських недільних шкіл, де підтримується дух сім'ї, духовної освіти, а також активно залучаються батьки до виховного процесу.

Розкриваючи проблему морального виховання як основи релігійної толерантності, Г. Кайдалова звертає увагу на доцільність батьківської співпраці з вчителями недільних шкіл, а саме: проведення тематичних зустрічей, бесід батьків та дітей із вчителями недільних шкіл; організація спільних молитов; обговорення єдиних вимог до дитини тощо (Г. Кайдалова, 2009).

Не менш важливим у проблемі формування толерантності є *гендерна толерантність*. Визнання і одночасне врахування гендерних відмінностей у дітей в освітньому процесі виступає основним принципом його організації.

На сучасному етапі дослідники вивчають поняття гендерної толерантності, а також перебувають на шляху вибору ефективних форм і методів роботи зі школярами.

Над проблемою гендерної толерантності працюють учені Л. Вовк, Т. Гурова, Л. Орловська та ін.

Так, під гендерною толерантністю Л. Вовк розуміє бажання прийняти людей з іншими типами гендерної ідентичності; приймати різні прояви гендерної поведінки; уявлення про гендерну рівність, які існує в суспільстві. Гендерна толерантність, на думку вченої, має на меті визнання рівноправних юридичних та моральних умов усіх представників різних статей та їх розуміння й прийняття, як зовнішньої, так і внутрішньої характеристики людей протилежної статі, а також здатність встановлювати з ним взаємовідносини. (Л. Вовк, 2017).

Під гендерною толерантністю Т. Гурова розглядає моральну позицію, тому що особистість виступає носієм певних моральних цінностей, серед яких найважливішими є: свобода, рівність та людяність. Тому, як стверджує дослідниця, гендерна толерантність є особистісною позицією, де взаємовідносини, цінності та мотиви людини стають для неї усвідомленим, значущим та відповідальним вибором (Т. Гурова, 2010). Відповідно, можна виділити три компоненти гендерної толерантності, серед яких: поведінковий, емоційний, когнітивний. Так, поведінковий полягає у наданні допомоги в можливому конфліктному середовищі та відмові від усяких проявів насильства та дискримінації згідно гендерних ознак; емоційний - передбачає здатність особистості до співпереживання, тобто емпатії, її стриманість і доброзичливість у ставленні до інших, а також емоційну стійкість; когнітивний - включає уявлення особистості про гендерну ідентичність та визнання нею принципу рівності (Т. Гурова, 2010).

Разом з тим, учені виокремлюють поняття *«інтолерантна особистість»*, Інтолерантність, за визначенням учених, проявляється в ксенофобії та в різноманітній дискримінаційній поведінці. Поняття інтолерантності базується на довірі до справедливої думки іншого, але одночасне неприйняття й приниження іншої точки зору, зокрема толерантної

особистості. Така поведінка ґрунтується на такому переконанні, що власне оточення, система думок та спосіб життя є вищими та кращими за інших. Дуже часто це проявляється не просто у відсутності солідарності, а й демонстрація відмови іншої людини з причини, на що та думає, чи робить щось інакше (О. Орловська, 2012).

На основні тлумачення гендерної толерантності можна визначити основні *принципи толерантності*, яких треба дотримуватись у стосунках між різними статями. Серед яких:

- принцип поваги людської гідності, що не має залежати від біологічної чи соціально-культурної статі;
- принцип прийняття партнера протилежної статі, незалежно від того яким він є, не декларуючи про його стереотипні вади;
- принцип поваги до права особистості бути іншою;
- принцип готовності прийняти думку людини протилежної статі;
- принцип прийняття людей, що по-іншому ставляться до гендерних рольових установок;
- принцип визнання рівності, духу партнерства, а також співпраці між представниками обох статей;
- принцип відмови від домінування, шкоди та насильства.

Важливою для суспільства, на думку вчених, є *міжнаціональна (міжетнічна) толерантність*, яка трактується як ставлення людини до представників різних націй, а також її здатність не миритися з негативними вчинками окремих національностей щодо інших.

М. Гайдамащук визначає міжетнічну толерантність як особистісну та професійну якість, яка характеризується активною позицією людини у позитивній взаємодії з представниками інших національностей та існуванням конкретних цінностей і системи знань й умінь професійно-особистісного розвитку, який спрямований на досягнення взаєморозуміння (М. Гайдамащук, 2015).

Н. Козинець стверджує, що міжетнічну толерантність треба розуміти як ціннісне ставлення людини до менталітету іншої особистості, яке проявляється через діалог міжособистісної взаємодії під час педагогічного формування моральної зрілості особистості (Н. Козинець, 2014).

На основі узагальнень поглядів учених, вважаємо, що міжетнічна толерантність являє собою інтегративну рису особистості, яка охоплює знання, що необхідні їй для здійснення толерантної міжетнічної взаємодії, а також позитивно-емоційне сприйняття культури іншої людини як рівної собі та бажання й здатність налагоджувати спілкування з представниками інших культур через толерантний діалог для взаємного збагачення; уміння знаходити компроміси у стосунках, долати суперечності, які виникають та уміння знайти спільну мову, стримуючись та поважаючи мовні й культурні відмінності того, хто говорить.

Вчені виділяють основні *чинники толерантності*, до яких відносять: повагу до інших, як розуміється як повна рівність між культурами, а також відсутність чиєїсь привілейованої системи думок та переконань; розуміння можливих слабкостей інших людей.

Як стверджує Л. Вовк, толерантність виступає людською чеснотою та мистецтвом жити серд інших та у світі різних людей, що створює для кожного можливість мати права й свободи (Вовк Л.М. (2017).].

Разом з тим, Р. Войтович вважає, що толерантність повинна бути заснована на можливості, через взаємне збагачення, збагатити власний досвід. Вона виступає новим фундаментом особистісного спілкування в існуючу епоху глобалізації та інноваційних технологій, які включають швидку соціальну мобільність людей (Р. Войтович, 2013).

У XXI столітті толерантність виступає запорукою гармонійних взаємовідносин між членами суспільства, а також способом виживання особистості людини у ситуаціях, насиченими конфліктами. Тому вчені Національної академії педагогічних наук України вагомого значення надають

моральному розумінню поняття «толерантність», підкреслюючи те, що коли ми говоримо про об'єднання суспільства, о ми звертаємось до любові та толерантності (В. Кремень, 2008).

Толерантність, за переконанням О. Гриви, має й повинна стати фундаментом та механізмом консолідації суспільства, оскільки вона є певною особистісною концепцією, котра утверджує права та свободи людини, демократію й однакове верховенство права для усіх.

Показником сучасної соціальної толерантності людини є те, що особистість сьогодні є значно динамічнішою, ніж при традиційному суспільстві (О. Грива, 2005).

Неабияке значення для вирішення проблеми толерантності у суспільстві має педагогічна толерантність. Необхідність розв'язання проблеми виховання свідомих громадян у закладах освіти відповідає вимогам нормативних документів: Закону України «Про освіту», а також Державній програмі «Освіта (Україна у XXI столітті)». Важливого значення толерантності відведено у Концепції «Нова українська школа».

Педагогічна толерантність дозволяє нівелювати стан тривожності школярів; забезпечити їх щирість та комунікабельність при взаємодії з іншими; формує емоційну співучасть та розсудливість, вчить бути життєвій мудрості. Оскільки, толерантність виступає базовою цінністю будь-якого громадянського суспільства, то завдання вчителя створити толерантне середовище для розвитку кожної дитини.

Виховання особистості школяра в дусі толерантності забезпечує важливість існування людини у суспільстві серед людей через усвідомлення не лише природи, а й шляхів її взаємодії з іншими.

Виховними передумовами толерантності виступають:

- формування толерантного психологічного мікроклімату в колективі;
- дотриманні етики спілкування;
- налагодження взаєморозуміння між членами колективу;

- прояви співчуття й співпереживання;
- організація партнерської взаємодії;
- активна участь у громадських заходах, які активно пропагують толерантність як цінність суспільного життя.

Толерантність учителів початкових класів у контексті Концепції «Нова українська школа» є безумовними, оскільки вчитель повинен бути і фасилітатором та інноватором, коучем та наставником, що можливе лише при дотриманні толерантної поведінки до всіх учасників освітнього процесу.

Лише толерантний вчитель зможе виховати толерантну особистість, оскільки зразки дій учителя будуть пронизуватись реалізацією принципів гуманізму, взаємодовіри, взаєморозуміння, що сприятиме розвитку учня як особистості, формуючи його толерантність як найважливішу якість.

На основі узагальнення поглядів учених можна стверджувати, що: по-перше, толерантність виступає основною цінністю громадянського суспільства, оскільки характеризується його відкритістю до інших культурних норм та принципів; по-друге, толерантність людини проявляється у критичному мисленні, свободі та відповідальності, що між собою взаємопов'язані та складають базову основу демократії, разом з тим, створюючи умови для не лише розвитку, а й прогресу всього суспільства; по-третє, толерантність як явище, що є соціальним, визначає його соціокультурний рівень та рівень міжособистісної взаємодії в цьому суспільстві; по-четверте, толерантність може проявлятися у різних стосунках: виробничих, сімейних, близьких, дружніх, оскільки саме поняття «толерантність», насамперед, підкреслює всю норму людських взаємостосунків; по-п'яте, критеріями толерантності виступають толерантність співпереживання, емпатії, дружні чи товариські стосунки; соціальна активність у суспільстві; соціальна відповідальність за всі свої слова і вчинки; особистісне несприйняття негативних стереотипів, заборон чи агресії тощо.

1.2. Характеристика змісту толерантного ставлення батьків до дітей молодшого шкільного віку в сім'ї

Реформування сучасного українського суспільства, його інтеграція в європейський простір висунули нові вимоги й до системи освіти. Актуальним є питання виховання у школярів толерантності до думок, цінностей та культур інших людей. Безумовно, зміни у суспільстві завжди торкаються сім'ї і не лише економічно, але духовно-морально.

Сучасний етап розвитку українського суспільства характеризується новими проблемами та викликами, які досить часто впливають на дестабілізацію життєвих функцій усієї родин. Серед викликів сімейного виховання виділяється часті порушення толерантності при налагодженні взаємодії між батьками та дітьми.

Від сім'ї часто залежить як психічне, так і фізичне здоров'я дітей. Конфлікт, які виникають у родині часто можуть не лише руйнувати родину, але й стати початком формування у дітей девіантної поведінки.

Через те, що батьки не визнають права своїх дітей, їх на свободу на дії та вчинки може втрачатися здатність дитини до спільної діяльності, а, пізніше, в результаті, з'являтися певні емоційні порушення чи відчуття занепокоєння, або відхилення у поведінці, що мають різний характер. Батьки не бачать можливі перспективи складних взаємин зі своїми дітьми, не оцінюючи вагомість власного впливу на дитину.

На основі сімейного виховання дитина, із сімейного середовища потрапляє в освітнє середовище дитячого садочка, загальноосвітньої школи, вищої школи та ін., де зустрічається з іншими людьми, які мають свої погляди, культуру, віросповідання, принципи тощо. Тому важливо з самого раннього віку виховувати у дітей толерантність до інших, зокрема однолітків чи людей похилого віку.

Сім'я виступає своєрідним навчальним закладом, де закладаються основи людської моралі та формується ставлення особистості до оточуючих людей через їх оцінку з власного, попередньо отриманого у сім'ї, досвіду.

Звичайно, як зазначають О. Скрипниченко, Л. Долинська, З. Городнійчук, школа здійснює значний вплив на виховний потенціал школяра, однак сім'я найпершою закладає основи для формування індивідуальних особливостей дитини. Сім'я і школа є двома основними детермінантами соціального становлення будь-якої людини (О. Скрипниченко, Л. Долинська, З. Городнійчук, 2008).

Відповідно сучасні батьки зобов'язані навчитися *вирішувати конфлікти зі своїми дітьми, беручи за основу принципи толерантності*. Тільки сім'я, де існують родинні традиції та толерантні взаємовідносини дітей та батьків спроможна нейтралізувати той негативний вплив, який досить часто має зовнішнє середовище (наси́льство, жорстокість, що спостерігаються дітьми у медіа, конфлікти в суспільстві, війна тощо). Лише уважне ставлення батьків до всіх поглядів, інтересів чи захоплень їхніх дітей можуть позитивно позначатися на позитивному формуванні та соціалізації підростаючого покоління.

У процесі виховання дитини толерантною, треба завжди пам'ятати, що діти переважно *віддзеркалюють у власних стосунках своїх батьків*. Відповідно, якщо батьки будуть ставитися до власної дитини толерантно, то й вона, на основі зразків поведінки, буде це робити у стосунках з іншими дітьми. Батькам потрібно сформувати та дотримуватись системи таких цінностей, які базуються на можливостях заходити компроміси, взаємній згоді та повазі, уміння прощати іншим, бажання проявляти співчуття та розуміння.

Толерантність у системі взаємовідносин між батьками та дітьми, що формується у сім'ї виступає своєрідною установкою на сприйняття та

взаєморозуміння у діях дітей, що будується на взаємній повазі до інтересів та цінностей, а також позицій усіх членів сім'ї, а пізніше суспільства.

О. Хромова та Т. Кравченко стверджують, що заперечення монополії на правду є ознакою нетолерантності у взаємовідносинах дітей та дорослих, оскільки останні можуть звинувачувати дитину в помилках. Як правило, істина завжди буває на боці батьків, а помилки роблять лише діти. Це позиція, яка характеризує інтолерантність у стосунках, а толерантність батьків може починатися лише з їхньої дружньої любові та поваги, які складають основу взаєморозуміння (О. Хромова, Т. Кравченко, 1996).

Вчені вважають, що батьки мають бути своєрідними героями для власних дітей, а також інших дітей в очах своїх. Героями, як правило, є батько чи мати, що проявляють чуйність, повагу, чесність та наполегливість тощо, які стають основою сприйняття їх як взірця (О. Хромова, Т. Кравченко, 1996). Лише на своєму прикладі батьки можуть навчити власних дітей бути і відповідальними, і дисциплінованими, і щирими, і чесними, і щирими. Батьківська відповідальність полягає не в тому, щоб обмежити дитину інструкціями, а потрібно направляти власні зусилля на похвалу дитину чи її заохочення й підтримку. Батьки завжди повинні пам'ятати, що ніщо в житті не може бути важливішим для батьків дітей. Разом з тим, толерантність у взаєминах між дітьми й дорослими не вимагає відмови батьків від власних переконань, цінностей чи ідеалів (О. Хромова, Т. Кравченко, 1996).

Толерантність у сімейних стосунках між батьками та дітьми являє собою поєднання стійкості, що виступає здатністю дорослих і дітей могли гнучко реалізовувати власні особисті позиції, зі здатністю поважати також позиції й цінності всіх інших членів сім'ї.

Неабияк вагомою особливістю толерантності у сімейній взаємодії дітей та батьків є *постійний спільний аналіз дій і вчинків усіх членів сім'ї*, коли обговоренню та оцінці піддаються не лише вчинки та слова дитини, а й дорослих членів сім'ї.

Згідно Декларації принципів толерантності, яка затверджена ЮНЕСКО, толерантність трактується не як поступка чи поблажливість, а, перш за все, це активне ставлення, що може формуватися на основі визнання усіх загальних прав людини та її основних свобод. Толерантність у стосунках між членами родини документ визначає як одну з характеристик активних взаємозв'язків між її членами, що базуються на взаємній повазі та підтримці. Доцільно чути думки дітей, вміти пробачати провини та й самим вибачатися перед дитиною. Це є найскладнішим моментом, однак, водночас, це найважливіше, оскільки у дітей більше розвинене почуття справедливості (Декларація принципів толерантності, 1995).

Толерантність означає уміння людей домовлятися без сварок чи руйнівних конфліктів. Поняття «руйнівний конфлікт» характеризує процес протистояння, що завдає моральної чи фізичної шкоди іншому. Безумовно, що в повсякденному житті не можна уникнути різних конфліктів у інтересах, бажаннях та думках. Відповідно, важливо вміти перебудувати конфлікт у конструктивний діалог, при цьому залучати дитину до обговорення наявних суперечностей та до прийняття спільних компромісних рішень. Батьки повинні, на думку О. Докуніної, звертати увагу дітей у процесі виховання толерантності дитини на те, що це є інтеграційна якість, яка формується під впливом різних чинників (О. Докукіна, В. Кремень, 2008).

Найважливішими факторами впливу на здійснення толерантного ставлення до дітей зі сторони батьків є наступні.

По-перше, це *батьківська толерантність*, адже толерантність будь-кого із батьків є тим найважливішим фактором, що дозволяє успішно пройти дитині процес соціалізації та яка багато в чому визначає успіх її у майбутньому житті. Це вимагає від батьків проявів поваги до внутрішнього світу власних дітей, віри у перемогу дитини в її розвитку, налагодження толерантної поведінки по відношенню до дитини у міжособистісних стосунках та відмови від методів покарання чи проявів насильства.

Толерантність дитини не є окремою якістю, а виступає підсумком залежності особистості дитини від толерантності її батьків.

По-друге, *толерантні стосунки між членами*. Для того, щоб пробудити та сформувати толерантну особистість дуже важливо батькам налагоджувати та підтримувати толерантні стосунки між членами всієї родини, оскільки діти є своєрідним дзеркалом стосунків між батьками та характеру їх взаємодії й найближчого оточення. Реально толерантне ставлення до дитини буде лише тоді, коли батьки не будуть її ображати, будуть намагатися вислухати її думку та враховувати, не лише прощати образи, а самим вибачатися перед дітьми, якщо провина їхня.

По-третє, *батьківська любов*. Найважливішим природним фактором у процесі вихованні толерантності дитини виступає батьківська любов, яка є джерелом та запорукою всякого благополуччя дитини. Дорослі у сім'ї мають поводитись так, щоб дитину любили та доглядали за нею. Дотримання остійний психологічного контакту з дитиною є необхідним у вихованні дітей, незалежно від віку. Фундаментом підтримки такого контакту виступає непідробний інтерес батьків до всього, з чим стикається дитина, що відбувається у її житті, до її проблем. Формулою справжньої батьківської любові виступає прийняття того, що «Я люблю Тебе не за щось, а за те, що Ти є», адже, в сім'ї кожна дитина отримує свій перший життєвий досвід, а на його основі робить перші спостереження та навчається вести себе так чи інакше в різних ситуаціях.

По-четверте, *конкретні приклади толерантності батьків*. Надзвичайно важливо, щоб у процесі формування толерантності дитини процес підтримувався конкретними батьківськими прикладами, щоб дитина була впевнена, що слова і вчинки батьків не відрізняються від тих, яким вони навчають. Якщо дитина спостерігає, що батьки, які вчать, що брехати це погано, самі порушують це правило, то все виховання можна скасувати. Потрібне усвідомлення, що батьки лише тоді зможуть сформувати у дітей

систему цінностей (повага, згода, компроміс, співчуття, співпереживання тощо), коли так само й самі визнають таку систему цінностей. Оскільки батьки виступають авторитет дитини молодшого шкільного віку, то їхні дії є для них своєрідним моральним стандартом. Дуже часто діти наслідують власних батьків не лише способами ходьби, жестикуляції, але також і способами поведінки та спілкування.

По-п'яте, *моральні норми у сім'ї*. За дослідженнями науковців, свої перші знання про моральні норми дитина насамперед отримує від батьків. Організована взаємодія батьків та дітей через спілкування, розмови на різну тематику, стосунки між рідними, дотримання звичаїв та сімейних традицій, забезпечує формування знань про сутність моралі, моральних понять, серед яких: добро, справедливість, чесність, справедливість, доброзичливість тощо. Ознайомлення дітей у молодшому шкільному віці в сім'ї з цінностями створює підґрунтя щодо передбачення впливу на якість розвитку дітей, сприяє соціального середовища для розвитку особистісного потенціалу дитини.

По-шосте, *батьківський стиль взаємодії у сім'ї* визначатиме шлях зростання дитини як особистості. Відповідно найважливішими методами сімейного виховання мають стати: спільні інтелектуальні чи дозвільневі заняття спільно із батьками, спільні бесіди, турбота один про одного в різних ситуаціях, спільна взаємодопомога у вирішенні різних проблем, спільна суспільно-корисна діяльність. Надзвичайно важливо формувати й підтримувати толерантні стосунки між усіма членами сім'ї, тому що діти копіюють ці стосунки в іншому соціальному оточенні.

По-сьоме, *вибір педагогічно доцільного стилю сімейного виховання*. Психолого-педагогічна наука та практика надання психологічної допомоги дітям чи їх батькам засвідчує значний вплив стилю спілкування дорослих на розвиток дитини. Стиль виховання у процесі батьківських взаємовідносин

досить часто напряду відображається на психічному стані дитини. У науці описані декілька стилів сімейного виховання.

Т. Кравченко виділяє такі: авторитарний, ліберальний, індіферентний, авторитетний та демократичний. Проаналізуємо основні ознаки кожного.

Авторитарний стиль сімейного виховання передбачає те, що батьки дуже добре уявляють, як вони вважають, якою і ким повинна вирости їхня дитина. При цьому докладають максимум зусиль для реалізації цього завдання. Тому, при висуненні своїх вимог вони є дуже категоричними та невинними; при цьому є закритими для постійного та щирого спілкування зі своїми дітьми. Вдома встановлюються жорсткі вимоги та правила, що не піддається обговоренню, а дітям дозволяється проявляти незалежність лише у дрібницях. Діти, стосовно яких застосовується такий стиль виховання, переважно ростуть замкнутими, боязкими, досить дратівливими, часто похмурими та залежними у поведінці від дорослих. Такі діти в майбутньому можуть стати не зовсім керованими, або навіть агресивними.

Ліберальний стиль сімейного виховання характеризується тим, що батьки можуть свідомо ставити себе на один і той же рівень зі своїми дітьми, але занадто починають любити й цінувати власну дитину. При цьому дитині надається повна свобода, яка проявляється у самостійних рішеннях дитини, оскільки у батьків такий був власний досвід. У таких стосунках немає ні правил загальних, ні заборон, ні правил поведінки. Характерним є те, що реальної допомоги та підтримки зі сторони батьків дитина, як правило не має. У сім'ї не ставлять вимог щодо успішності дитини. Діти при такому стилі виховання з високою тривожністю, у них розвивається страх щодо реальної діяльності та її досягнень; поведінка при сторонніх людях може бути неадекватно та імпульсивно, оскільки вимог до себе у дитини не спостерігається. Разом з тим, проявляються ухиляння від відповідальності чи імпульсивність.

Індиферентний стиль сімейного виховання проявляється через ставлення батьків до виховання як такого, що не є першочерговими, оскільки вони зайняті іншими турботами. Як правило, свої проблеми дитина переважно вирішує сама.

Авторитетний стиль сімейного виховання характеризується усвідомленням батьків важливої ролі процесу виховання у становленні та розвитку особистості, при цьому вони усвідомлюють право дитини на саморозвиток, тому розуміють які вимоги треба диктувати, а які можна обговорювати. При такому стилі виховання батьки є відкритими до спілкування з дітьми; вони, як правило визнають та заохочують автономію власних дітей. У таких сім'ях діти гарно адаптуються до іншого середовища; є впевненими у собі; у них розвинений самоконтроль; переважно добре вчаться та мають високу власну самооцінку.

Демократичний стиль сімейного виховання проявляється у демократичності самих батьків. Такі батьки обґрунтовують свої дії та вимоги; беруть до уваги думки власних дітей, поважаючи їх позицію. У результаті діти з таких сімей добре розуміють своїх батьків, виконують вимоги, але проявляють власну ініціативу та мають адекватну самооцінку. Діти, як правило, своїх батьків бачать для себе як зразок поведінки та активності (Т. Кравченко, 2002).

На думку В. Дубрової, доцільно пам'ятати, що пізніше, на несвідомому рівні, уже в дорослому житті, дитина починає природним чином відтворювати стиль сімейного виховання, який успадкований у неї від її батьків (В. Дуброва, 1998).

Виховання толерантної особистості є досить складним процесом, який керується усією соціальною реальністю, яка оточує щодня дитину. Під впливом сімейних стосунків, які є пріоритетними, формується думка та ставлення до однолітків, та членів суспільства загалом.

Батьки повинні добре усвідомлювати, що виховання культури толерантності у власних дітей молодшого шкільного віку може охоплювати наступні *напрями толерантності*:

- формування знань дитини про принцип поваги людської гідності, що стосується всіх людей без винятку;
- роз'яснення, що кожна людина є унікальною особистістю, тому треба поважати відмінності між людьми;
- висунення вимог щодо дотримання принципу взаємозалежності між людьми, що є основою для здійснення спільних дій, оскільки кожна людина має бути корисною;
- приєднання сім'єю до культури миру між людьми (Л. Канішевська, І. Сухопара, 2017).

На думку, Г. Люльки, оцінювання рівня толерантності особистості дитини можливо здійснити через її ставлення до навколишньої дійсності. Ставленням до суспільства виступає патріотизм та соціальна активність, працьовитість та відповідальність; ставленням до інших людей виступає повага до гідності, турбота та терпіння; ставлення до себе можна побачити через гідність, самокритичність та самоконтроль, але разом з тим через ініціативність, та оптимізм; ставленням до культури є повага до культурних цінностей; ставленням до природи виступає повага до всіх форм життя, а також захоплення природою; ставлення до моральних цінностей проявляється через демократію та гуманізм (Г. Люлька, 2020).

В. Семиченко обґрунтовує такі *критерії толерантності та відповідні показники*:

- стійкість особистості дитини, показниками якої обрано: емоційну стійкість, доброту, ввічливість, терпіння, соціальну відповідальність та незалежність;
- емпатії, показниками якої визначено: чуттєвість партнера, співчуття, екстраверсію, здатність до рефлексії;

- Дивергенція, показниками якої вчена визначила відсутність стереотипів; гнучкість думок; критичність мислення;
- мобільність у поведінці, показниками якої виступають відсутність напруженості у поведінці дитини, відсутність тривожності, комунікативність, здатність виходити зі складних ситуацій, автономність поведінки;
- соціальна активність, що проявляється через соціальну самоідентифікацію, соціальну адаптацію, креативність та соціальний оптимізм й ініціативу (В. Семиченко, 1998, с. 111).

У молодшому шкільному віці у дітей толерантність формується як якість особистості, що є цінністю та проявляється у основних нормах поваги до людини та її гідності через співчуття, чуйність, здатність прощати і не шкодити чи протистояти, несправедливість, жорстокість, самокритичність, відповідні вчинки та поведінку.

Результатом діяльності батьківського виховання учнів початкових класів при формуванні толерантності має стати розвиток толерантної особистості молодшого школяра. Учень початкових класів має мати розвинені такі якості, що проявляються у культурі моральної поведінки; толерантній обізнаності, що проявляється через культуру толерантної поведінки й спілкування; адекватній самореалізації у початковій школі. Школяр початкової школи, який має достатній рівень толерантності завжди може успішно співпрацювати в учнівському колективі, спроможний протистояти нетерпимим стосункам, бути достатньо соціально адаптованим в школі.

Успішність та ефективність процесу формування толерантної особистості учня початкових класів залежить від координації тих зусиль, які докладають усі учасники освітнього процесу, де центром виступає сім'я школяра, адже вона є самим важливим орієнтиром для дитини у цьому віці.

У сімейному вихованні при формуванні толерантності у дітей батьки не повинні бути самотніми. Разом з ними повинен виховний вплив здійснювати вчитель.

Регулювання взаємовідносин між батьками і їх дітьми, які сприяють формуванню толерантності у обох сторін, означає для вчителя: вивчення стану взаємодії батьків і дітей; виявлення тих труднощів, проблем, які виникають у взаємодії в сім'ї, а також вибір освітніх засобів з метою їх регулювання; проведення досліджень та вивчення найкращих практик взаємодії батьків і їх дітей; організація навчання як учнів, так і батьків способам ефективного спілкування та спільній діяльності; створити умов для сприятливого психологічного мікроклімату для формування тісних контактів між батьками та їх дітьми при організації спільної діяльності.

Сім'я повинна постійно співпрацювати з учителем, а він має враховувати тип сім'ї, наявність у даній сім'ї різних поколінь, який вік дітей, який соціальний статус сім'ї, її найближче оточення, знати проблеми сім'ї.

Отже, сім'я є тим соціальним середовищем, де відбувається первинне формування толерантності у дитини та виявляється толерантність до неї. Означений процес є багатоаспектним та довготривалим і залежить від багатьох факторів.

1.3. Роль вчителя у формуванні толерантного ставлення до учнів початкових класів в шкільному освітньому просторі

Аналіз наукової проблеми розвитку толерантності в учнів початкових класів засвідчив, що на означений процес впливають типові характеристики даної вікової групи, які були предметом досліджень багатьох учених (М. Василюк С. Мартиненко, О. Савченко, С. Сисоєва та ін.).

Зміст проведених ученими досліджень толерантні взаємовідносин учнів початкових класів та впливу на цей процес вказують на важливу роль у організації цього процесу орієнтація освітнього процесу спрямованого на формування стійких духовно-моральних цінностей, які молодші школярі розуміють як прагнення жити в мирі й злагоді; спільну діяльність, тобто співпрацю; повагу до прав кожної людини яка є найвищим рівнем цивілізації; любов до батьків, власного дому та Вітчизни; гуманізм, що виражається в прояві доброти, співчуття й милосердя тощо.

На розвиток особистості молодшого шкільного віку впливають його якісні характеристики, що на думку вчених, виражаються: по-перше, у перебудові пізнавальних процесів, а також розвиток процесів усвідомлення та сприйняття; по-друге, в переході від наочно-візуальних образів до словесно-логічного мислення; по-третє, у формуванні системи мислення з конкретними поняттями; по-четверте, в розвитку саморегуляції; по-п'яте, у розвитку самооцінки учня на основі оцінки інших людей: однолітків та вчителів; по-шосте, в розвитку компетентності й самооцінки, за умови підтримки з боку референтних осіб; по-сьоме, в оволодінні загально навчальними навичками в школі та підвищенням рівня навичок вдома (А. Молчанова, 2013).

Серед інших найважливішим фактором, на думку М. Василюк, який впливає на розвиток толерантності в учнів початкових класів, виступає включення їх до шкільного освітнього середовища, який є для дитини

особливим соціальним простором. Шкільне середовище характеризується соціальною та культурною структурою, а також значним збільшенням потоків навчально-пізнавальної й культурної інформації.

Як справедливо вказує М. Василюк, після того, як дитині прийшла до школи, її толерантність починає входити в систему взаємостосунків з іншими дітьми, що також прийшли у школу зі своїм, можливо різним життєвим досвідом, правилами, нормами, прикладами що сформувалися у кожного в своїй сім'ї (М. Василюк, 2011).

З початку перебування дитини в школі вона потрапляє у шкільне середовище, де поступово формується навчання як основний вид її діяльності. Відповідно, когнітивний аспект виховання толерантності виступає дуже важливим для учнів початкових класів.

Крім того, серед інших, найбільшим стимулом для їх поведінки й активності стає схвалення вчителя. Відповідно, учитель зобов'язаний з особливою уважністю реагувати на проблему вираження нетерпимості у дітей молодшого шкільного віку. Взаємовідносини із однолітками у початковій школі, переважно, визначаються зовнішніми ознаками, що проявляється у бажанні сидіти за однією партою, або разом іти до школи, або разом виконувати навчальні завдання тощо).

Учителю, при формуванні колективу учнів класу в початковій школі, доцільно виробляти їх спільні правила та традиції, що безпосередньо базуються на толерантності. У процесі розвитку взаємовідносин між учнями треба реалізовувати на практиці найважливіші напрями виховання, що формують толерантне середовище та толерантність як якість особистості. Наприклад, домагатися усвідомлення учнями принципів взаємозалежності та взаємодоповнюваності без яких не може існувати дружній колектив; створювати сприятливі ситуації для прояву поваги до представників різних соціокультурних груп через налагодження позитивної комунікації тощо (М. Горват, 2014).

Результатом активності самого вчителя початкових класів у процесі формування толерантного ставлення до учнів повинен стати розвиток толерантної самої особистості школяра. Вчитель має дотримуватися поваги до культуру морального життя юного школяра; проявляти толерантну свідомість по відношенні до вихованців; дотримуватись культури толерантної поведінки та спілкування; сприяти створенню ситуації комфортного розвитку та досягнення її успішності кожного учня.

Учень початкових класів, як наймолодший школяр, який має достатній рівень толерантності може успішно взаємодіяти в шкільному колективі; сам протистояти нетерпимим стосункам; бути соціально адаптованим серед однолітків у класі та школі. Саме на це має бути спрямоване виховання дитини та вплив на неї з метою формування толерантності.

Ефективність впливу на учня початкової школи з метою формування толерантної особистості та толерантного ставлення до неї залежить від спільної координації зусиль усіх учасників освітнього процесу (учні, батьки, вчителі, управлінці), але в центрі якого залишається вчитель початкових класів (Л. Іскра, 2014).

До групи осіб, які здійснюють вплив на учня та налагоджують взаємодію з ним належать батьки, інші учителя (вчитель іноземної мови, вчитель фізичного виховання, вчитель музики тощо), адміністрація школи, вихователі групи продовженого дня.

Опираючись на дослідження вітчизняних учених, виокремлено найважливіші види толерантності та співвіднесено їх із загальними характеристиками молодшого шкільного віку, що потребують специфічного впливу у цьому віці (див. таблицю 1.1.).

Для того, щоб дитина успішно розвивалася в освітньому середовищі, це середовище має бути гуманістичним.

Гуманістичне середовище – це таке середовище, де створені комфортні умови для повноцінного формування, розвитку та успішної соціалізації

школярів, а також організовується ефективна особистісно-орієнтована навчальна діяльність, яка характеризується взаємовідносинами, що побудовані на гуманістичній основі, де система «вчитель-учень» пронизана взаємною емпатією, толерантністю, взаємним інтересом до кінцевого навчально-виховного результату, усвідомленням значущості ролі кожного учасника освітнього процесу.

Таблиця 1.1.

Основні типи толерантності в учнів початкових класів

Тип	Загальна специфіка формування типу толерантності у молодшому шкільному віці
ЗОВНІШНЯ	Переконання у можливості існування власної позиції, що стосується, насамперед, людей; здатність референтних осіб розглядати конфліктні дії школяра – батьків та вчителів.
ВНУТРІШНЯ	Внутрішня толерантність та базова освіта дуже важливі у цій формі.
ПРИРОДНА	Вони є природною толерантністю, відкритістю та довірою членів сім'ї та вчителів, яка панує у молодшого школяра. З часом соціальний досвід молодшого школяра дає йому можливість сформуванню інших видів соціальної толерантності.
МОРАЛЬНА	Основи моральної толерантності закладаються в перші роки навчання на основі моральних установок сім'ї, <u>етнопрофесійних норм</u> ; це дозволяє сприймати іншу людину як носія власного набору моральних норм, які можуть відрізнятися від власних уявлень про особистість.
ЕТИЧНА	Елементи етичної толерантності в молодші шкільні роки створюються завдяки самостійності для виховання поваги до власної сім'ї та особистості.

Таким чином, Г. Кайдалова, досліджуючи толерантні взаємовідносини як категорію морального виховання молодших школярів, стверджує, що з метою налагодження толерантного ставлення до учнів, педагогічна взаємодія повинна організовуватись як орієнтований гуманістично освітній процес спільної діяльності та співпраці вчителів і учнів, що виступають партнерами рівності, тобто рівноправними партнерами у спільній освітній діяльності (Г. Кайдалова, 2009).

На думку Д. Кошевича, педагог, який характеризується толерантним ставленням до учнів завжди готовий набиратися терпіння; він завжди готовий не принижувати дитину; завжди здатний бачити та приймати її особистісні характеристики такими як вони є та пристосовуватися до них; завжди робить способи відшукати виправдання учнів; завжди має на меті конструктивне вирішення конфліктів у дитячому колективі. (Д. Кошевич, 2016, с. 30).

Толерантність виступає необхідним компонентом педагогічної взаємодії учнів та вчителя початкових класів, а зміст шкільної освіти слугує своєрідним способом гуманізації навчально-виховної взаємодії.

На думку О. Савченко, лише вчитель початкових класів, який хоче сформувати толерантне ставлення до учнів, буде проявляти та удосконалювати власну толерантну позицію, що проявлятиметься у намаганнях зрозуміти потреби та інтереси учнів; сприяти розвитку всіх талантів школярів; старатися зрозуміти внутрішні причини поведінки учнів; адекватно сприймати як позитивні, так і негативні якості учнів, прагнути встановити щирі та надійні стосунків з дитиною (О. Савченко, 2014).

Згідно Концепції «Нова українська школа», толерантність повинна реалізовуватись та розвиватися у всіх сферах освіти. Однак, до вчителя початкових класів вимоги в цьому плані зростають, оскільки їхній освітній та особистий статус, що визначено беззаперечним авторитетом для молодшого школяра, відіграє ключову роль у вихованні школяра як толерантної особистості.

За дослідженнями Матвієнко О. виховання толерантності розпочинається із самого вчителя. Однак, для деяких вчителів початкової школи можуть бути характерне використання себе як орієнтира з метою оцінювання інших учасників освітнього процесу, присутність консерватизму в оцінках учнів, можлива нетерпимість до зовнішнього вигляду чи психологічного стану окремих школярів. Така характеристика, як зазначає

вчена, далеко не є толерантною і водночас неприпустимою для сучасного вчителя (О. Матвієнко, 2017).

Вчитель початкових класів з метою толерантного ставлення до своїх учнів має володіти педагогічною толерантністю.

Педагогічна толерантність, за твердженням М. Горват, визначається як якість і особистісний принцип педагогічної діяльності вчителя, що полягає у: визнанні безумовної цінності учня як особистості; поваги до відмінностей між усіма суб'єктами освітнього процесу, до яких відносяться вчителі, учні, їх батьки, адміністрація; здатності старатися зрозуміти іншого та бажанні налагоджувати демократичні взаємовідносини з усіма учасниками процесу навчання, а найбільше з учнями (М. Горват, 2014, с. 5).

Педагогічна толерантність у всіх своїх проявах створює можливості для організації освітнього простору, де створюються педагогічні умови для конструктивної взаємодії у системах: «учитель-учень», «учитель-учитель», «учитель-батьки», «учитель-адміністрація», де особистий приклад самого вчителя у побудові взаємин базується на основі розуміння, поваги, прийняття, як найкращих способів розвитку цієї толерантності у своїх вихованців.

Для вчителя важливо усвідомлювати, що прояв толерантності у педагогічній взаємодії як професійної якості вчителя є не просто дією в ситуації, а виступає унормованим середовищем згідно вимог до сучасного вчителя. Це потрібно тому, що толерантне ставлення до учнів, що проявляється у погляді, слові має неабиякий вплив на їх поведінку, тому іноді вимагає від педагога не лише прийняття дитини, але й прийняття без зайвого осуду.

Толерантність у педагогічній науці розглядається у двох аспектах:

- по-перше, толерантне ставлення учителя до суб'єктів освітнього процесу;
- по-друге, формування в учнів навичок толерантної поведінки.

Ефективне вирішення означених проблем проявляється у налагодженні прямого спілкування вчителя та учня у освітньому процесі. Тому має бути забезпечено необхідний емоційний контекст навчально-виховного процесу. Це, впливатиме як на учнів, їх результати навчання, так і на власне задоволеність самого вчителя від власної педагогічної діяльності.

На основі проведених досліджень Л. Коваль, на основі характеристик толерантності педагога в освітньому процесі, виокремлює декілька типів толерантності вчителів початкових класів:

- соціальна толерантність, що дозволяє педагогу налагоджувати якісну взаємодію з усіма учасниками освітнього процесу;
- психологічна толерантність, що забезпечує можливість учителя чинити сильний опір тим професійним навантаженням, яким наповнена педагогічна діяльність, а також сприяє ефективній побудові даної діяльності (Л. Коваль, 2009, с. 31).

Вчена О. Савченко у соціальній толерантності вчителів пропонує виокремити структурні компоненти: динамічні й оперативні. Так, динамічна сторона толерантності може визначатися змістом мотивації педагога, а саме його готовністю прийняти школяра таким, яким він є, із системою його власних цінностей та інтересів, переконань й соціальних установок. Оперативна сторона соціальної толерантності вчителя, на думку вченої, охоплює конкретні знання, уміння та навички, саме: знання психологічних типологічних особливостей дітей, вміння налагоджувати педагогічно доцільне спілкування з учнями, здатність організовувати контроль процесу спілкування тощо (О. Савченко, 2015).

Толерантність учителя для побудови толерантного середовища для учнів має бути толерантною. Виховна толерантність розглядається соціальною категорією, яка може проявлятися у ставленні до іншої людини, прийнятті її, емпатичному розумінні інших та відкритому спілкуванні (Великий тлумачний словник сучасної української мови, 2004).

Професійно значущі риси особистості можуть сприяти продуктивності його функцій на конкурентоспроможному рівні у певних видах діяльності. О. Волошина наголошує, що значущі професійні характеристики насамперед визначаються потребами суспільства та проявляють такі характеристики як: соціальну затребуваність якості; сприяння досягненню якості на високому рівні; забезпечення змістовної гуманістичної спрямованості професійної діяльності. О. Волошина акцентує на вагомості даних характеристик по відношенню до педагогічної толерантності (О. Волошина, 2016).

На міжнародному рівні розвинені країни зацікавлені у формуванні у своїх громадян відкритого мислення, інтересу до толерантного діалогу, готовності до конструктивної співпраці задля загального блага (Н. Дем'яненко, 2013, с. 51). Саме тому доцільно виховувати у молодого покоління здатність бути толерантним, формувати здатність універсальної орієнтації в складному та суперечливому світі. Відповідно, формування толерантних рис особистості школярів, зокрема початкової школи, можна досягти лише вчителю із розвиненою власною культурою толерантності.

Таким чином, педагогічну толерантність можна визнати суспільно необхідною якістю особистості, а відповідно, одним із важливих завдань професійної діяльності вчителя.

Основною професійною метою толерантного вчителя є досягнення якісного рівня самого себе як вчителя, що допомагає формувати толерантну особистість учня. Досить часто інтерес молодшого школяра до навчання як результат - успішність засвоєння навчального матеріалу, може залежати від взаємостосунків учня початкових класів з учителем.

Разом з тим, толерантний вчитель власним прикладом може посприяти формуванню в учнів толерантних якостей, оскільки виступає для них зразком. Однак, відмінності у віці, альтернативні позиції в освітньому процесі вимагають толерантності з обох сторін. Відповідно, основне педагогічне завдання вчителя створити умови для досягнення стабільності та

зміцнення взаємостосунків, збагачення один одного. Тому й педагогічна толерантність забезпечує досягнення ефективності професійної діяльності, оскільки задовольняє другу характеристику професійно значущих якостей вчителя (М. Горват, 2014).

Лише толерантний вчитель зуміє знайти спільну мову зі своїми учнями, створивши умови для вільного висловлювання власних почуттів, думок, потреб та переживань в нормальному цивілізованому вигляді. Адже, здатність зрозуміти себе й інших, забезпечити толерантну суб'єкт-суб'єктну взаємодію буде сприяти закріпленню позитивного психологічного клімату у класному колективі, підвищуватиме самооцінку і впевненість в собі усіх учасників освітнього процесу.

Відповідно можна стверджувати, що все це може забезпечити гуманістичну спрямованість професійно-педагогічної діяльності, а тому й педагогічна толерантність також відповідає і третій ознаці професійно значущих якостей учителя. Професійна діяльність учителя з формування толерантної взаємодії у системі «вчитель-учень» має здійснюватися постійно: як на уроці, так і під час дозвілля. Важливо збудувати такі стосунки з учнями, щоб вони мали основою співпрацю, підхід до кожного з них, цінування кожного як важливої та дорогоцінної людини.

Толерантність вчителя повинна проявлятися у самій поведінці педагога: умінні спокійно сприймати конфлікт між учнями; з розумінням ставитися до академічної успішності учнів; спокійно реагувати різні дії своїх вихованців.

Формування толерантності в учнів є складним і трудомістким процесом, де основною умовою є налагодження комфортного середовища для школяра. Це може проявлятися через стриманість дорослих у критичних ситуаціях, володіння здатністю контролювати й керувати власними емоціями, не розвивати деструктивні конфлікти. Адже, психологічний дискомфорт в учнів часто пов'язаний із їх низькою стійкістю до стресу, а

також майже нульовою толерантністю, що негативно впливає на їх успіх й стан фізичного здоров'я.

Отже, формування толерантних стосунків між учасниками освітнього процесу, виховання толерантності в учнів є довготривалим процесом, що повинен відбуватися у період і навчання, і розвитку особистості дитини. Означений процес має здійснюватися під час уроків і позакласних заходів, тобто такий процес є безперервним.

Толерантність педагога може налаштувати емоційно позитивну атмосферу в класному колективі, створити психологічно комфортні умови для здійснення самореалізації учнів початкових класів та їх пізнавальної діяльності, а тим самим стимулювати їх інтерес до навальних предметів, підвищити мотивацію до навчання загалом, що в результаті сприятиме формуванню толерантних стосунків між самими учнями.

Висновки до першого розділу

Здійснивши теоретичний аналіз досліджуваної проблеми, можна стверджувати, що толерантність в сучасному світі визнається як важливий принцип налагодження миру та здійснення соціально-економічного розвитку в будь-якому сучасному суспільстві. В контексті означеного відбувається пошук шляхів вирішення проблеми утвердження ідеї толерантності у свідомості й поведінці кожної особистості за допомогою системи освіти при розвитку педагогіки толерантності.

З педагогічної точки зору, толерантність трактується здатність особистості розуміти себе та інших людей, налагоджувати взаємодію з ними без примусу, виявляючи при цьому повагу і довіру.

Толерантність на сучасному етапі розвитку людства виступає важливою умовою розвитку діалогу між різними культурами, що дозволяє забезпечити можливість рівноправної взаємодії в ході міжкультурних відносин.

Актуалізована педагогічна проблема виховання особистості в дусі толерантності, вирішення якої сприятиме розкриттю сутності толерантної взаємодії та співвіднесення її із сучасним світом цінностей та стратегій.

Толерантна взаємодія у системі «батьки-дитина» виступає у мийному вихованні як певна установка на сприйняття та взаєморозуміння між дорослими та дітьми, що будується на взаємоповазі до інтересів один одного, цінностей та позицій усіх членів сім'ї. Толерантність передбачає і здатність батьків прогнозувати наслідки впливу власних сімейних взаємовідносин на дитину, а також на її розвиток та вчинки і поведінку в цілому.

Толерантність батьків по відношенню до власних батьків визначається як батьківська толерантність, що розуміється як повага до внутрішнього світу власної дитини; реалізація толерантності щодо дитини у міжособистісних

стосунках; відмова від усіх методів насильства й усіх форм владних повноважень.

Значний вплив на особистість дитини молодшого шкільного віку має вчитель, який для неї на цьому віковому етапі є безумовним авторитетом. Відповідно, вчитель у системі взаємостосунків «вчитель-учні» зобов'язаний керуватися принципом толерантності.

Формування вчителем початкових класів толерантних стосунків та виховання в учнів толерантності як особистісної якості та толерантної взаємодії у спілкуванні дитини з іншими, є довготривалим процесом, що повинен відбуватися під час навчання та розвитку особистості молодшого школяра в освітньому процесі.

Процес налагодження толерантної взаємодії з учнями здійснюється у різних формах освітнього процесу: на уроках, в позакласній та позашкільній роботі, тобто безперервно.

Толерантність самого вчителя не лише створює позитивно емоційну психологічну атмосферу в класі, забезпечуючи комфортні умови для самореалізації молодшого школяра та розвитку його пізнавальної діяльності, а й, тим самим, стимулює інтерес до процесу навчання, підвищуючи навчально-виховну мотивацію, а також сприяє успішному налагодженню толерантних взаємостосунків між учнями.

РОЗДІЛ 2

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ ФОРМУВАННЯ ТОЛЕРАНТНОГО СТАВЛЕННЯ ВЧИТЕЛЯ ТА БАТЬКІВ ДО УЧНІВ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ

Для виокремлення та обґрунтування організаційно-педагогічних звернемося до розуміння поняття «умови», «педагогічні умови».

Згідно тлумачного словника сучасної української мови під «умовою» розуміють необхідну обставину, що створює можливість для реалізації, створення чи формування чогось (Великий тлумачний словник сучасної української мови, 2004, с. 845).

У науково-педагогічній літературі розуміння поняття «педагогічні умови» зводиться до трактування його як видової категорії педагогічної системи.

Так, Н. Тверезовська під педагогічними умовами розглядає сукупність тих об'єктивних можливостей як за змістом, так і за формами, методами й прийомами, що сприяють підвищенню ефективності освітнього процесу і описує їх як необхідні міри, які підвищують успішності навчання при здійсненні педагогічної підтримки (Н. Тверезовська, 2009, с. 90). У нашому дослідженні ми будемо організаційно-педагогічні умови визначати як особливості організації освітнього процесу в закладах загальної середньої освіти та взаємодії його учасників, що впливають на досягнення якісних результатів навчання, виховання й особистісного розвитку школяра, а також об'єктивно забезпечують можливість їх практичної реалізації при комплексному застосуванні.

Так, на основі поглядів учених, до організаційно-педагогічних умов формування толерантного ставлення вчителя та батьків до учнів молодшого шкільного віку відносимо наступні:

- налагодження толерантної взаємодії у системі «вчитель початкових

- класів – молодші школярі»;
- організація співпраці батьків та вчителя початкових класів у формуванні толерантного ставлення до молодших школярів;
 - дотримання принципів толерантного ставлення у взаємодії вчителя, батьків та молодших школярів;
 - реалізація форм і методів формування толерантності учнів молодшого шкільного віку.

2.1. Налагодження толерантної взаємодії у системі «вчитель початкових класів – молодші школярі»

Концепція «Нова українська школа» серед основних завдань сучасних закладів загальної середньої освіти визначає - забезпечення сприятливих умов для творчої самореалізації та самовизначення кожної особистості школяра. Ті зміни, що відбулися на етапі реформування декларують оновлення освітньої парадигми, яка спрямовує вчителів на усвідомлення та сприйняття освітнього процесу як педагогічної діяльності, що повинна бути заснована на всебічному розвитку учня, а також на їх освітній підтримці (Концепція «Нова українська школа», 2016). Таким чином, сучасна українська школа передбачає налагодження суб'єктно-суб'єктної взаємодії у освітньому просторі закладу освіти.

У психолого-педагогічних дослідженнях *толерантність педагога* під час взаємодії з учнями початкових класів визначається як професійно-педагогічна здатність розуміти та, визнавати й прийняти учня таким як він є, з можливо іншими цінностями, логікою мислення, формою поведінки тощо, що дозволяє налагоджувати взаємовідносини співробітництва на основі ціннісних та гуманістичних орієнтаціях вчителя (М. Іванчук, 2005).

Л. Коваль структуру толерантного ставлення педагога до учнів представляє як взаємодію трьох базових компонентів, серед яких виокремлює:

- концептуально-ціннісну складову толерантності вчителя, яка може проявлятися через систему основних принципів організації освітнього процесу, серед яких переважають ідеї принципу толерантності (духовна свобода особистості; визнання унікальності будь-якого школяра; віра в його можливості й здібності; повага гідності людини);
- активність поведінки вчителя у прояві толерантності, яка може проявлятися через реалізацію цілісної системи педагогічних форм, методів навчання й виховання дитини та її контролю якості результатів навчання та виховання при прийнятті та розумінні індивідуальності кожного учня, врахування права власної особистісної думки тощо;
- особистісно-спонукальна складова толерантності педагога проявляється у його емоційному ставленні до учасників освітнього процесу та педагогічної взаємодії через прояв доброти, ввічливості, щирості, поміркованості, справедливості, співчуття та співпереживання (Л. Коваль, 2009, с. 60).

Г. Коберник вважає, що дотримання принципу толерантності у взаємодії вчителя та учнів притаманне тим вчителям, що виступають проти різних проявів та форм примусу та приниження людської гідності дитини. Такий вчитель ставить основною метою через увагу до дитини, втілити інноваційні освітні ідеї у виховання своїх учнів, а саме - сформувати творчу та соціально активну особистість школяра, яка будуватиме власне життя з позиції довіри, миру й справедливості, а також налагоджуючи співпрацю та взаєморозуміння з іншими людьми (Г. Коберник, 2007, с. 25).

На думку вченого, толерантну взаємодію між вчителем початкових класів та молодшими школярами можна визначитися за чотирма базовими

параметрами, серед яких: діалог, співпраця, опіка та пробачення (Г. Коберник, 2007, с. 25).

Проявом реалізації принципу толерантності у взаємовідносинах між вчителем та школярами, а також основою толерантності й рівня толерантних переконань виступає, на думку Ю. Карпюка, *діалогічна взаємодія*.

У структурі педагогічної діалогічної взаємодії мають переважати емоційно-когнітивні компоненти, що проявляються всюди на високому рівні прояву співпереживання, відчуття чи цілковитого прийняття партнера, що залучений до спілкування. Діалогічна взаємодія передбачає реалізацію вчителем умінь помічати індивідуальність та здібності кожної дитини, бажання та здатність адекватно оцінювати особистість учня та давати самооцінку власній особистості. Все зазначене свідчить про можливість виявлення у процесі діалогу індивідуальності кожного учасника комунікації через рівність позицій при спілкуванні (Карпюк Ю. Я. (2017)).

Не менш важливе при організації толерантної взаємодії вчителя з учнями налагодження їх *співпраці* як спільного обговорення мети, спільне планування діяльності, розподіл обов'язків та ресурсів з обов'язковим урахуванням певних можливостей кожного. Це можна досягти, якщо будуть від учителя відходити доброзичливість, відсутність агресії, контактність, мобільність, доброта, любов тощо.

Співпрацю можна розглядати як альтернативний спосіб вирішення тих конфліктів, які з'явилися, тому що вона створює умови для розвитку кооперації у взаємовідносинах на противагу змаганню чи протиборству.

Проявом толерантного стилю взаємодії між вчителем початкових класів та молодшими школярами визначається також *опіка*. Поняття «опіка» тлумачиться як турбота без приниження гідності іншої людини (Великий тлумачний словник сучасної української мови, 2004)

Опіку можна завжди розпізнати за такими ознаками: емоційною стабільністю, високим рівнем прояву емпатії, умінням прийти вчасно на

допомогу. Однак прояв опіки можливим лише тоді, коли реалізована умова взаємного терпимого ставлення вчителя та його учнів один до одного.

Наступним компонентом реалізації принципу толерантності у взаємодії вчителя та учнів є *пробачення*. Саме пробачення дозволяє, або створює умови для подолання негативних установок чи суджень щодо того, хто скривдив та включає готовність учасників взаємодії пробачати та розуміти помилки інших, а також переглядати власні погляди на ситуацію шляхом перенесення на себе ролі інших. Примирення відбувається через усвідомлення значущості зменшення, або уникнення негативних почуттів та прояву позитивних почуттів до інших.

Як зазначає Ю. Карпюк, пробачення виступає цілком вільним вибором кожної особистості, що позбавляє її від міжособистісних образ, які можуть апріорі руйнувати сам процес повноцінного спілкування у освітньому середовищі. З метою реалізації толерантності під час взаємодії зі школярами, педагоги, по-перше, мають створити власні зразки взаємовідносин, а саме: діяльність в атмосфері взаєморозуміння, взаємоповага при виконанні завдань, співучасть та співпереживання під час спілкування тощо.

Лише толерантний вчитель може усвідомити, що його учні сприймають як зразок для наслідування. Тому, він зобов'язаний налагоджувати мирний діалог при вирішенні конфліктів; розвивати в учнів критичне мислення; оцінювати ситуацію з позиції інших; чітко формулювати власну точку зору; не підтримувати дитячу агресивну поведінку; залучати учнів та їх батьків до прийняття певних рішень (Ю. Карпюк, 2017, с. 51).

Для успішної реалізації принципу толерантності в міжособистісній взаємодії вчителя початкових класів та молодших школярів може стати *саморозвиток учителя*.

Аксіологічним аспектом саморозвитку педагога виступає формування у нього комплексу педагогічних цінностей, що є професійно значущими у професійній діяльності, до яких відноситься також толерантність. Якісна

професійно-педагогічна діяльність наповнена різноманітністю контекстів використання системи знань, наявністю складних педагогічних ситуацій, які вимагають від учителя системного їх вирішення. Тому вчителю необхідно в системі неформальної (підвищення кваліфікації) та інформальної (самоосвіти) працювати над саморозвитком у себе тих якостей, що дозволяють реалізовувати освітній процес на засадах толерантності.

Педагогічною основою для реалізації толерантної взаємодії між вчителем початкових класів та молодшими школярами виступає *формування толерантного середовища*, яке характеризується єдністю під час взаємодії всіх суб'єктів освітнього процесу та форм організації їх взаємин, що, з однієї сторони, виступають основними складовими педагогічної етики вчителя, а з іншої - культури його спілкування. Відповідно лише середовище, на думку О. Савченко, де панує почуття співпраці, проявляється синергія мислення, враховуються індивідуальних та етнічних прояви учнів, здійснюється особистісно-орієнтований підхід до навчання та виховання учнів, що базується на суб'єкт-суб'єктних взаємостосунках у системі «вчитель-учень», може називатися толерантним середовищем (О. Савченко, 2014).

Діяльність вчителя початкової школи з позиції толерантності включає три аспекти: по-перше, особистість педагога, що має сформовані толерантні якості; по-друге, прояв толерантності у педагогічних ситуаціях професійно-педагогічної діяльності; по-третє, впровадження принципів толерантності під час педагогічного спілкування.

Толерантний учитель завжди повинен усвідомлювати, що його учні та батьки сприймають як зразок для наслідування, тому він має оволодівати відповідними навичками для здійснення мирного діалогу при вирішенні конфліктів; зобов'язаний заохочувати творчі підходи учасників освітнього процесу при вирішенні проблем; повинен забезпечувати умови для спільної конструктивної співпраці учасників освітнього процесу; не підтримувати агресивну поведінку або гостре суперництво між учнями; сприяти участі

кожного у ході прийняття рішень та в здійсненні спільної діяльності; навчати критично мислити та цінувати думку кожного; створювати комфортні умови для співіснування.

Діяльність будь-якого вчителя, а вчителя початкових класів, зокрема, є автономною, вона часто позбавлена можливості дивитися на інших. Педагог досить часто набуває власний професійний досвід і навички толерантної взаємодії під час самоспостереження та самоаналізу. Людина, як стверджує Г. Люлька, що не може спостерігати за собою, не зможе нести відповідальність за власні дії та дії інших. Тому доцільно постійно контролювати себе, підтримувати гармонію з іншими, переконаннями та судженнями доводити собі правоту. Самоспостереження вчителя допомагає йому сформуванню системи вимог до самого себе (Г. Люлька, 2020).

Вчитель має намагатися зрозуміти себе на основі роздумів про свою поведінку чи вчинки, або бажання. Самоаналіз від учителя вимагає чесності його до себе, прояву сили волі та постійних тренувань.

Самоаналіз, як зазначає О. Матвієнко, приховує один із важливих резервів особистості, оскільки знаючи, себе, людина може краще описати справжнє «Я-реальне». Разом з тим, пізнаючи своє реальне, особистість буде діяти більш рішуче та ефективно до досягнення «Я-ідеалу». Самоаналіз виступає для вчителя початкових класів основою формування його адекватної самооцінки, що є важливим регулятором власної поведінки (О. Матвієнко, 2012).

Основними критеріями самооцінки при організації толерантного ставлення вчителів до учнів початкових класів, на думку Т. Кравченко, виступають: повага до загальнолюдських моральних стандартів, серед яких: гуманізм та правдивість, чесність і доброчесність тощо (Т.Кравченко, 2002, с. 62).

У будь-якого вчителя, який обрав педагогічну професію за основну діяльність, з часом формується визначений норматив або ідеальний образ

педагога, який може існувати як абстрактна чи конкретна особа, що чітко усвідомлена або неусвідомлена.

Вчитель при організації толерантної взаємодії повинен завжди прислухатися до критики, що є одним із мірил зрілості вчителя, адже критика може бути стимулом для самопізнання, разом з тим вона також може знищити бажання займатися самопізнанням. Тому треба співвідносити критику із самооцінкою, яка виступає також потужним фактором розвитку мотивації до самопізнання та саморозвитку на шляху до встановлення толерантної взаємодії (В. Кутішенко. 2003, с. 19).

Професія педагога вимагає від нього самоосвіти протягом життя, адже вона виступає, перш за все, фактором саморозвитку, який містить комплекс самосвідомих завдань. Підвищуючи власну кваліфікацію, на сонові самоаналізу, вчитель може опанувати новим знаннями, уміннями, технологіями, які зможе зреалізувати для налагодження толерантної взаємодії з учасниками освітнього процесу (В. Ляпунова, 2016).

Ефективність реалізації толерантної взаємодії між вчителем початкових класів та молодшими школярами багато в чому залежить від ціннісних пріоритетів вчителя, а саме його свідомого володіння толерантністю, його готовності до процесу самовиховання задля розвитку толерантності (О. Савченко, 2014).

Вчені виокремлюють педагогічні критерії щодо формування толерантного середовища в закладі освіти, до яких відносять: по-перше, розробку методичних рекомендацій щодо налагодження толерантної взаємодії для вчителів та директорів освітніх закладів, а також учнів щодо толерантного спілкування; по-друге, варіативність при використанні різних методів навчання й виховання, які сприяють підвищенню толерантності усіх учасників освітнього процесу; по-третє, розвиток навичок комунікації для учасників освітнього процесу; по-четверте, забезпечення особистісно-орієнтованої взаємодії педагогів та школярів у освітньому процесі; по-п'яте,

виховання толерантності через формування, розвиток чи удосконалення толерантних якостей особистості (емпатія, довіра, відкритість); по-шосте, розвиток здатності до самопізнання та самооцінки (А. Молчанова, 2013).

Отже, для здійснення толерантного ставлення вчителя до учнів треба створити такі умови, які дозволяють дитині індивідуально розвиватися, успішно встановлювати з іншими позитивні міжособистісні стосунки, допомагати учневі зрозуміти, які моральні вимоги чи норми треба приймати як власні.

Виховний вплив вчителя має бути спрямований не лише на виникнення емоційних переживань дітей при взаємодії, а й на формування конкретних почуттів, які свідчать про якості, що відповідають принципам толерантності.

2.2. Організація співпраці батьків та вчителя початкових класів у формуванні толерантного ставлення до молодших школярів

Школа та родина є тими двома громадськими засновниками, що найбільше відповідають за виховання особистості дитини.

Визнаючи заклади загальної освіти, зокрема вчителів провідними у здійсненні процесу розвитку особистості молодшого школяра, необхідно зауважити, що без спільних зусиль із сім'єю якість та ефективність означеного процесу буде дуже низькою. Адже, насамперед, родина здійснює діяльність, яка надзвичайно впливає на розвиток дитини і може зробити його всебічним.

Саме у сім'ї дитина починає засвоювати розуміти різницю між загальнолюдські цінності й недоліками особистості, серед яких: добро та зло, чесність та справедливість, співчуття та шкода, засвоюючи морально-етичні принципи, що є основою народної педагогіки та освітньої практики з давніх часів.

У молодшому шкільному віці зв'язок школи та сім'ї надзвичайно важливий. Адже, в школі, не лише навчають, а й виховують. У сім'ї не лише виховують, а й навчають. Розвиток учня молодшого шкільного віку здійснюється також у позашкільній роботі, до якої спрямовують учителі, а забезпечують батьки (М Горват , 2014).

Сім'я виступає одним із найважливіших «освітньо-виховних закладів», які мають вагоме значення для формування в особистості дитини всіх чеснот, її розвитку тощо, що важко переоцінити. Лише у сім'ї, за допомогою батьків та під їх керівництвом, дитина починає пізнавати навколишній світ у всіх його складностях, які існують між людьми.

На важливість згуртованості школи та родини звертали увагу корифеї педагогічної думки Я. Корчак, В. Сухомлинський, М. Стельмахович,

наголошуючи на вагомість цієї взаємодії для вирішення проблем цілісного розвитку та виховання учнів.

Безумовно, здорова та щаслива дитина може зростати тільки у дружній та щасливій сім'ї, де завжди панує любов, добро та взаєморозуміння між її членами. Сім'я є тим життєвим та соціальним осередком, де відбувається виховання особистості дитини, адже, саме у родині спрямовується на розвиток особистість, формується її національна ідентичність, закладаються основи особистісних якостей, з якими дитина піде у світ. Саме у сім'ї з грудним молоком матері закладається фундамент формування особистості дитини.

Однак, найкращі результати щодо всебічного формування особистості та впровадження освітньо-виховних та проектів з розвитку школяра будуть гарантовані лише при гармонії між батьками, що представляють родину та вчителем, що представляє шкільну освіту, у вихованні учня (Н. Горінцева, 2018).

Для формування толерантного ставлення до учня молодшого віку співпраця вчителя та батьків повинна ставати ще більш тіснішою, оскільки йдеться про налагодження толерантної взаємодії в трикутнику «вчитель-учні-батьки». Як буде існувати цей трикутник, які зв'язки у ньому будуть залежить донесення до дитини єдиних вимог щодо поведінки, прояву загальнолюдських якостей по відношенню до інших людей (однолітків, вчителя, батьків та ін.).

На думку, Т. Кравченко, педагогічна спроможність батьків, рівень якої може підвищити вчитель, щодо толерантної взаємодії зі своїми дітьми є надзвичайно важливою з них є, оскільки це напевне більше ніж здатність організувати відвідування гуртків, екскурсій, забезпечення вирішення побутових потреб (їжа, сон, одяг тощо). Налагодження сімейних взаємостосунків не менш важливе і набагато складніший процес, оскільки моральні якості особистості дитини формуються у повсякденному житті

через встановлення комунікації, реалізацією різних впливів (слово, вчинки, погляд тощо), що дають свої результати потім у конкретній поведінці, вчинках та діях вихованців (Т. Кравченко, 2002).

Оскільки учні молодшого шкільного віку перебувають на ранніх стадіях власного розвитку, то часто намагаються повторювати поведінку, вчинки, дії оточуючих дорослих, оскільки ще не мають достатньо сформованої системи знань та сформованого життєвого досвіду. Таке наслідування стосується як батьків, так і вчителя (Т. Кравченко, 2002).

Відповідно, поведінка батьків виступає запорукою виховання дітей молодшого шкільного віку в сім'ї, а поведінка вчителя – у школі. Школа, насамперед забезпечує інтелектуальний розвиток молодшого школяра, який базується на ґрунтовному вивченні законів природи та суспільства, однак емоції під час навчально-пізнавальної діяльності та й сам процес пізнання залежить і від професійності учителя, і від спрямованості та налаштування батьків. Шкільні знання, які отримують учні початкових класів у процесі навчальної діяльності, завжди органічно пов'язані з різними емоціями, що стають основою для формування їх характеру.

Як відбувається взаємодія між вчителем та учнями, як дитина спілкується про школу з батьками напряму впливає на якісь формування особистісних якосте й учня цього віку.

Співпраця вчителя та батьків у толерантному впливі на дитину забезпечує адекватність її освіти, що в свою чергу сприяє інтелектуальному і творчому розвитку особистості. Адже, навички мислення якнайкраще розвиваються тоді, коли і вчителі, і батьки докладають зусилля до правильної організації навчання та виховання, зокрема поважаючи інтереси дитини, прислухаючись до неї, не караючи її за невдачі, підтримуючи за успіх. Зрештою, особистісний, інтелектуально-творчий розвиток особистості молодших школярів виступає одним із важливих завдань взаємодії батьків та учителя (Л. Канішевська, І. Сухопара, 2017)..

При налагодженій співпраці учителя та батьків, коли вони об'єднані однією метою, зазвичай відбувається процес початкової освіти та сімейного виховання.

Сім'я виступає головним центром, де відбувається формування особистість дитини, адже вплив родини на дитину виступає домінуючим чинником, який іноді важко змінити, оскільки він може бути непоправним. Тому важливо працювати з батьками, щоб також впливати на них з метою підвищення їх педагогічних знань щодо толерантного ставлення до дітей молодшого шкільного віку, права дитини, труднощі, які можуть виникати у взаємодії. Основна робота із батьками молодших школярів може здійснюватися школою через батьківські асоціації, що носять різні назви, а саме: батьківські комітети, конгреси, асоціації та ін.

Все-таки особлива відповідальність щодо забезпечення реального взаємозв'язку з школи з сім'єю дітей початкових класів лежить на плечах вчителів-класоводів.

Саме вони організують співпрацю через батьківський комітет класу чи батьківські збори, де обговорюються важливі питання. У педагогічній практиці існує кілька видів взаємодії школи та сім'ї при створенні освітнього простору для молодшого школяра. Найбільш поширеними способами співпраці виступають: відвідування вчителями сімей учнів для вивчення побутових умов, в яких перебуває дитина; проведення класних та шкільних зборів для обговорення різних питань освітнього процесу; організація шкільних конференцій для батьків; обмін досвідом сімейного виховання; робота батьківських комітетів класу та школи (Г. Коберник, 2007).

Багато сімей для організації толерантної взаємодії з дітьми молодшого шкільного віку потребують психолого-педагогічних консультацій та професійної підтримки, оскільки, переважно, батьки не мають педагогічної освіти і здійснюють означену взаємодію на основі інтуїції. Тому часто батьки зацікавлені у співпраці з учителем початкових класів, оскільки на цьому

віковому етапі ще дуже опікують своїх дітей. Вони готові до співпраці з учителем тоді, коли бачать зацікавленість самого вчителя-класовода у долі власної дитини.

На сучасному етапі толерантне ставлення батьків до дітей є однією із актуальних і найскладніших освітньо-виховних проблем. Оскільки сучасне суспільство насичене багатьма суспільними процесами, то перед школою постають настільки складні завдання, що без високої педагогічної культури суспільства загалом, та в першу чергу родини і зусиль учителів, без їх взаємодії які виконати ефективно досить складно.

Сім'я постійно стикається з проблемами корекції впливу на дитину, що може здійснювати медіа, вулиця, суспільні процеси тощо. Досить часто всі труднощі, які виникають у освітньому процесі в школі перед вчителем, можуть походити із сім'ї. Це посилюється особливо у контексті сучасних соціально-економічних контрастів. Відповідно, формування позитивних толерантних стосунків учня початкової школи значним чином може залежати від того, якими людьми у взаємодії вдома є його мати та батько, які взаємовідносини сім'ї були цінністю для дитини як соціальне середовище (Г. Люлька, 2020).

Сучасна дитина стає свідком багатьох суспільних криз, іноді занепаду моральних цінностей, часто культивування культу речей та фізичної сили, цінності фізичного задоволення, розваг чи грошей тощо. У процесі трансформації суспільства, як правило, сім'я зазнає змін, що впливають на її розуміння сутності виховання, взаємовідносин та ставлення до виховного впливу родини.

Ефективними складовими толерантного ставлення до дитини, як правило, є система родинних цінностей та соціальних установок, спілкування та стиль стосунків між усіма членами сім'ї з іншими людьми, а також сімейні традиції і рівень психолого-педагогічної культури самих батьків. Досить часто, батьки, які занурені у щоденні рутинні турботи, не завжди можуть

усвідомити, що у сьогоднішньому світі вони мають справу уже з іншою, ніж колись дитиною, і старі схеми, що часто використовувались уже не працюють, бо зорієнтовані на традиційний зміст, використовуються старі форми і методи виховання дитини.

Відповідно, основним завданням сучасної сім'ї, яка виступає першим соціальним інститутом для дитини, виступає створення сприятливих умов для виховання та особистісного розвитку дитини; навчання її жити в гармонії з навколишнім середовищем, а також в гармонії з собою; формування умінь конструктивної взаємодії з іншими в подальшому житті (Г. Люлька, 2020).

Безумовно, якщо батьки відповідальні, то вони докладають значних зусиль для того, щоб переконатись у тому, що їхні діти виростуть позитивними людьми, і щоб могли якнайкраще реалізовуватися у житті. Разом з тим, такі зусилля не завжди дають очікувані результати, тому що значною мірою можуть залежати просто від системи сімейних цінностей та рівня їх особистісної педагогічної культури кожного із батьків, включаючи педагогічну культуру (А. Люблинська, 1984).

У вихованні молодших школярів батьки та вчитель мають спільну мету, яка полягає у формуванні всебічно розвиненої гармонійної особистості, яка здатна реалізуватися у як особистість. Батьки є першими і найважливішими вихователями, що підзвітні власній совісті та людям. Однак, як вказує статистика, кількість неблагополучних сімей з кожним роком все більше збільшується, а у багатьох сім'ях загальнолюдські цінності, такі як любов та повага, взаєморозуміння та почуття відповідальності тощо часто відходять на другий план.

Доцільно зазначити, що роль родинного виховання і самої сім'ї як найбільш впливового чинника, від якого залежить формування особистості, в сьогоднішній час часто втрачається. Однак, діти є спадкоємцями не лише своїх батьків та сім'ї, але й соціального ладу. Майбутнє країни залежатиме

від духовно-моральних цінностей, що формують сім'я, школа та суспільство у дітей.

Однією з визначальних умов взаємодії батьків та вчителів молодших школярів виступає всебічне уявлення про зміст навчальної діяльності кожного учня, можливість розуміння завдань та засобів виховного впливу, спрямованих на благополуччя дитини та адекватність навчально-пізнавальної діяльності до запланованого навчально-виховного результату (Г. Кайдалова, 2009).

Тому сучасний учитель має знати, з якої сім'ї кожен учень прийшов до школи, якою є структура його сім'ї, які цінності вона сповідує, які стосунки між батьками і дітьми панують та впливають на її розвиток. Це може створити умови для ґрунтовнішої взаємодії учителя та батьків дитини молодшого шкільного віку учнів, що конкретно та змістовно може бути наповнена заради формування толерантного ставлення до дитини в освітньому середовищі.

Взаємодія сучасного вчителя та батьків може реалізуватися на організації співпраці між ними. Ініціаторами започаткування такої співпраці повинна виступати школа, тому що учителі, як педагогічні працівники, професійно підготовлені до навчально-виховної роботи, знають різні форми і методи її реалізації на практиці. Вчитель початкових класів завжди усвідомлює, що співпраця не лише доцільна, а й необхідна в інтересах дитини. І тому вони зобов'язані переконати у цьому батьків молодших школярів (О. Матієнко, 2017).

Співпраця школи та сім'ї виступає способом організації спільної діяльності вчителя з батьками учнів, яка здійснюється, насамперед, через спілкування.

Основними завданнями співпраці вчителя початкових класів з батьками молодших школярів для налагодження толерантної взаємодії з дітьми можна визначити як:

- вивчення індивідуальних особливостей дітей та середовища сімейного виховання молодшого школяра;
- формування чи розширення системи знань батьків про сутність та основні способи толерантної взаємодії з дитиною;
- формування педагогічної культури батьків;
- ознайомлення батьків із правами їх дитини як особистості;
- розширення знань батьків про різні стилі спілкування та способи налагодження позитивної комунікації з дітьми;
- формування у батьків практичних умінь налагоджувати толерантну взаємодію з дітьми через залучення їх до тренінгової діяльності тощо.

З метою ефективної організації толерантного середовища у школі та сім'ї, батьки та вчителі повинні відповідально підходити до виховання молодшого школяра через свою співпрацю, яка має збагачувати всіх учасників освітнього процесу (вчителі, учні, батьки). Співпраця повинна бути спрямована на надання допомоги батькам щодо налагодження стосунків з дітьми на принципах взаємоповаги, а для цього і вчителі, і батьки мають розуміти важливість один одного у означеному процесі та усвідомлювати, що їхнє партнерство на засадах співпраці, повинне матиме стійкий вплив.

Успіх формування особистості молодшого школяра залежить від ступеня координації відносин та співпраці школи і сім'ї. Оскільки, лише завдяки тісній співпраці вчителя та батьків, організованої навколо дітей, може створюватися атмосфера довіри та взаєморозуміння, підтримки та спільних вимог (О. Савченко, 2014).

Це вимагає того, що батьки та інші члени сім'ї маю перестати бути пасивними спостерігачами у виховному процесі чи діяти як експерти, оцінюючи та критикуючи вчителя. Вони зобов'язані заради власних дітей починати співпрацю із учителями як рівноправні партнери та союзники.

Вчителю, у відповідь, треба цінувати ідеї батьків молодших школярів, їхні поради та рекомендації. Дуже позитивним є обговорення та вирішення спільних проблем, що стосуються дитини, у співпраці.

Лише завдяки високій культурі співпраці, яка є зразком, через взаємодію та спілкування вчителів та батьків при вирішенні різноманітних проблем взаємовідносин з учнями молодшого шкільного віку можна досягти ефективного формування толерантності у дітей. Участь батьків у життєдіяльності школи у процесі виховання молодших школярів може суттєво змінити життя дітей, створити умови для формування сімейно-шкільного середовища, що допоможе як вчителю, так і самим батькам. При такій активності батьків учитель може отримувати багато додаткової інформації про саму дитину, її індивідуальні особливості, емоційний характер спілкування у її сім'ї, родинні цінності та традиції, які лежать в основі налагодження взаємодії.

Контакти з родинами учні, які організовуються відкрито й зацікавлено, допоможуть вчителю знайти найкращий досвід сімейної освіти та зацікавити інших батьків. Лише у співпраці батьки та учителі можуть знайти підхід до дитини, краще її зрозуміти, врахувати побажання учня й інтереси й потреби.

Педагогічний колектив школи, зокрема вчитель-класовод, та родина молодшого школяра зобов'язані виступати єдиним живим організмом, що об'єднаний спільною метою по відношенню до дитини, людськими взаємостосунками і високою відповідальністю за формування особистості молодшого школяра (О. Хромова, Т. Кравченко, 1996).

Таким чином, доцільно підкреслити, що зміцнення та розвиток тісних зв'язків і налагодження співпраці й взаємодії між різними соціальними інститутами, серед яких: навчальний заклад, сім'я, суспільство, може забезпечити сприятливі умови для життя і виховання молодших школярів у освітньому середовищі, формуючи основу для їх цілісної та гармонійної особистості.

2.3. Дотримання принципів толерантного ставлення у взаємодії вчителя, батьків та молодших школярів

Однією з педагогічних умов для успішного вирішення проблеми виховання толерантності в стосунках «батьки-діти-вчителі» є дотримання дорослими принципів толерантності (О. Максимова, 2015).

Принцип суб'єктності передбачає будування стосунків на засадах довіри до діяльності, вчинків, поведінки членів сім'ї, разом з тим, стимулювання процесу їх активності, самовиховання та свідомої поведінки, а також самокорекції при налагодженні взаємодії з іншими людьми.

Для ефективної реалізації означеного принципу вчителю доцільно добровільно включати сім'ю у певний вид діяльності; допомагати членам сім'ї обирати засоби для налагодження толерантної взаємодії, при цьому вірити в потенціал кожного члена родини, довіряти їх толерантності; визначати оптимістичну стратегію та бачити динаміку змін взаємостосунків дітей і дорослих; попереджувати негативні наслідки впливу на дітей зовнішнього середовища, медіа тощо; враховувати інтереси членів сім'ї, їх індивідуальних уподобань.

У процесі практики означений принцип відображається у наступних правилах:

- доцільно опиратися на активну позицію членів родини, на їх незалежність та ініціативу;
- при налагодженні спілкування між членами сім'ї має домінувати взаємоповага;
- педагог повинен не лише виховувати толерантність у інших, але й проявляти її сам;
- вчитель має допомагати сім'ї вирішувати поточні проблеми налагодження взаємодії, поетапно реалізуючи виховні завдання та шукаючи оптимальні варіанти їх вирішення, що найбільшою мірою будуть корисними для

кожного члена сім'ї.

Принцип адекватності на практиці вимагає дотримання освітнього змісту та ресурсів в тій соціальній ситуації, де організований освітній процес. Завдання виховного характеру зосереджені на реальних стосунках, які складаються між різними членами родини.

Для успішної реалізації цього принципу треба дотримуватись таких умов: ставитися з повагою до освітніх завдань, що пов'язані з реальними подіями, які відбуваються у безпосередній сім'ї; координувати взаємодію між соціальними інститутами, які можуть впливати на формування цінностей для сім'ї загалом та для її членів; здійснювати паралельні заходи як для батьків, так і для дитини; здійснювати орієнтацію освітнього процесу на загальноприйняті норми, які домінують в тих чи інших соціальних групах; враховувати різні фактори соціального середовища при налагодженні взаємодії (національність, регіон, тип проживання, особливості навчального закладу та ін.).

На практиці у діяльності учителів означений принцип своє відображення знаходить у наступних правилах:

- при вихованні толерантності освітній процес здійснювати структуровано із урахуванням тих реалій соціальних відносин, які включають особливості економіки, політики та духовності у суспільстві;
- вчителі при здійсненні виховної роботи з батьками мають враховувати завдання освітнього процесу у школі, а також реальні фактори впливу суспільства;
- педагоги зобов'язані здійснювати корекцію - виправляти негативний соціальний вплив навколишнього середовища на дитину та її родину;
- учасники освітнього процесу (вчителі, учні, батьки, адміністрація) повинні між собою взаємодіяти.

Принцип індивідуалізації передбачає визначення для кожної дитини та її родини індивідуальної траєкторії виховання толерантності у поведінці та

словах; розподіляти спеціальні завдання, які відповідають індивідуальним особливостям та рівню толерантності школяра та членів родини; визначити особливості включення членів сім'ї в різноманітні види діяльності, вивчаючи та виявляючи їх особистий потенціал та, при цьому, забезпечуючи можливості для кожного члена родини для їх самореалізації та саморозкриття.

Основними умовами реалізації означеного принципу індивідуалізації є: моніторингові дослідження змін у толерантній свідомості усіх членів родини (батька, матері, братів, сестер та ін.); вибір учителем спеціальних способів виховного впливу на кожного члена родини; враховувати індивідуальні якості кожного члена сім'ї, цінності при виборі педагогічних засобів впливу, які спрямовані на розвиток толерантності, що пропонуються для самостійного вибору спілкування між членами родини.

У педагогічній практиці означений принцип реалізується через наступні правила:

- виховна діяльність вчителя, яка спрямована на конкретну сім'ю, має базуватися на нормах, які усі члени родини усвідомили;
- при виборі освітніх засобів для впливу на сім'ю, треба використовувати об'єктивну інформацію про сім'ю;
- моніторинг ефективності впливу вчителя на кожного члена родини має визначати набір педагогічних засобів, які доступні вчителю.

Принцип поведінкової рефлексії передбачає зосередження уваги вчителя на вихованні школярів та батьків при врахуванні стабільної системи їх взаємовідносин, де можуть бути наявні певні проблеми, які проявляються у відповідних вчинках, поведінці та діях.

Основними умовами реалізації означеного принципу поведінкової рефлексії виступають: стимулювання школярів та їх батьків до самоаналізу власного ставлення до інших людей, при цьому порівнюючи власні дії зі своїми висловлюваннями та твердженнями; постійний спільний аналіз із

учителем ситуацій з метою вирішення різних проблем соціальних взаємовідносин у реальних чи імітованих ситуаціях (наприклад, соціальні тести); реалізація самооцінки власних дій та прогнозування власних стосунків з іншими людьми, членами родини в майбутньому; стимулювання самосвідомості у школярів, а також їх батьків в соціальних ситуаціях, які складаються; визначення позиції учасників взаємодії та аналіз того, як правильно поводитись у цих ситуаціях; допомога школярам та їх батькам у здійсненні аналізу різних проблем соціальних взаємовідносин та формування дизайну їх поведінки в складних життєвих ситуаціях, які пов'язані з взаємостосунками.

У практичній діяльності означений принцип реалізується через такі правила:

- вирішення проблем у взаємостосунках дітей та їх батьків мають вирішуватися з ними, а не для них;
- члени родини повинні мати успіх у власних стосунках тільки на основі власного усвідомлення необхідності встановлення означених взаємовідносин;
- неможливо завжди спрогнозувати та передбачити усі варіанти відносин між членами сім'ї, але кожен член родини повинен бути готовий до їх встановлення та розвитку.

Принцип створення толерантного середовища. Ситуація створення толерантного середовища визначає взаємну відповідальність всіх учасників освітнього процесу, яка заснована на прояві співпереживання, взаємодопомоги та здатності разом долати всі труднощі. Означений принцип також передбачає прояв творчості у спільній діяльності, оскільки творчість є універсальним критерієм оцінювання особистості, а також стосунків у сім'ї.

Основними умовами реалізації цього принципу є: прийняття загальних правил взаємостосунків, прийнятних для всіх членів родини; наявність можливості для розвитку та самовираження кожного; визначення основних

видів спільної діяльності, які важливі для всіх членів родини; формування позитивного ставлення до творчості, тобто толерантне середовище має бути евристичним; встановлення у відносинах відповідальної залежності кожного.

Означений принцип реалізується через низку правил організації діяльності:

- вчителі повинні поважати думку дітей та їх батьків, а не просто демонструвати повагу до них;
- будь-хто у сім'ї має бути творцем взаємостосунків.

Розглянуті нами принципи визначаються як загальні й складають базу для процедури консультування вчителя та шкільного практичного психолога, що є одним із засобів, що сприяють встановленні толерантності у взаємостосунках між школярами та їх батьками.

Консультування сім'ї щодо проблеми формування толерантності у взаємостосунках між школярами та їх батьками включає наступні *етапи*:

- підготовчо-діагностичний етап, у процесі якого визначається первинний, тобто початковий рівень проблеми толерантності, що наявна у взаємостосунках членів родини;
- цільовий етап, на якому відбувається забезпечення номенклатури цілей та завдань, що необхідні для формування толерантності у взаємовідносинах школярів та їх батьків на основі виявлених результатів щодо характеру стосунків членів родини;
- значущо-діяльнісний етап, що передбачає вибір системи засобів, а також визначення педагогічних умов ефективності виховання толерантності в взаємостосунках між членами сім'ї (тести, прийоми та методи, які характерні для процедури виховання толерантних взаємостосунків між батьками та їхніми дітьми; індивідуальна робота із сім'єю, психолого-педагогічна робота з кількома родинами, які мають подібні або навпаки протилежні проблеми;

- узагальнений етап, що охоплює порівняння результатів із очікуваними висновками щодо процесу з досягнення цілей та вирішення завдань; обговорення перспектив майбутньої співпраці.

Розв'язуючи проблему щодо сприяння встановлення толерантних взаємовідносин у стосунках між членами сім'ї при використанні консультацій, педагог має пам'ятати, що взаємостосунки між батьками та дитиною є дуже чутливими до зовнішніх впливів. Тому, якщо йдеться про певні проблеми, які виникли у взаємостосунках із школярами, це може бути першою ознакою їх напруженості. Відповідно, доцільно чітко визначати весь масштаб проблеми для того, щоб її вирішити у взаємовідносинах між дітьми та батьками.

Вчені пропонують декілька *правил*, яких має дотримуватися вчитель, коли він працює із сім'єю у процесі вирішення проблеми формування толерантності у стосунках між членами (М. Гайдамащук, 2015).

Превентивне правило, сутність якого в тому, що набагато легше запобігти проблемам, чим їх вирішувати. Тому у процесі консультування вчителю доцільно вивчити стосунки між батьками та дітьми й спрогнозувати їх подальший розвиток, щоб упередити труднощі на цьому шляху.

Правило гнучкості, що полягає в тому, що визначення стратегій, використання різних форм та методів для психологічного консультування треба здійснювати, ураховуючи конкретний випадок та сімейний контекст.

Правило індивідуального ставлення полягає в тому, що будь-який виховний вплив вчителя буде ефективним, якщо враховувати унікальні особливості кожного члена конкретної сім'ї. У цьому випадку індивідуальний підхід буде означати виявлення причин нетерпимості при взаємостосунках у родині, вибір реальних психолого-педагогічних механізмів, які лежать в їх основі та вибір таких способів роботи, що дійсно відповідають саме цій ситуації; отримання зворотного зв'язку та, за потреби,

внесення коректив при реалізації обраної стратегії дій, якщо це дійсно можливо.

Правило розумного компромісу полягає у пошуку змін взаємовідносин у сім'ї, щоб знайти розумний компроміс. Дотримання означеного правила передбачає, з однієї сторони, розуміння, що ідеал взаємовідносин недосяжний, а з іншої сторони, будь-які зміни мають посприяти формуванню толерантних взаємин у стосунках між батьками та дітьми, а не зруйнувати їх.

Правило привабливої альтернативи полягає у корекції нетерпимості, яка є в стосунках між дітьми та їхніми батьками, що повинно супроводжуватися розробкою та закріпленням привабливої для них альтернативи. При цьому важливо, щоб усі члени родини не лише усвідомлювали той негативний вплив, який несе нетерпимість у стосунках один до одного, але й розвивали у собі інші форми взаємовідносин.

Правило суб'єктної взаємодії між членами сім'ї полягає у запровадженні толерантності у взаємовідносинах дітей та їхніх батьків за умови, коли вони виступають не об'єктами, а діючими суб'єктами налагодження цих взаємовідносин та їх удосконалення.

Таким чином, для успішного вирішення проблеми виховання толерантності в стосунках «батьки-діти-вчителі» є дотримання принципів толерантності, серед яких: принцип суб'єктності, принцип адекватності, принцип індивідуалізації, принцип поведінкової рефлексії, принцип створення толерантного середовища.

2.4. Реалізація форм і методів формування толерантності в учнів молодшого шкільного віку

Зацікавленість учителів та батьків у процесі формування толерантності в молодших школярів закладів загальної середньої освіти дозволяє їм активізувати власну педагогічну позицію і сприяє дорослим у тому, щоб переглянути власне ставлення до дітей та власну поведінку.

З метою формування толерантної поведінки в учасників освітнього процесу, зокрема в дітей молодшого шкільного віку, способи впливу можна виокремити в 3 групи методів, які відповідатимуть меті морального виховання, зокрема меті виховання толерантності (О. Ткачук, 2012).

До першої групи методів належать ті методи, які сприяють формуванню моральної свідомості, тобто суджень та оцінок:

- *метод бесіди*, навчальним матеріалом для якого стануть невеличкі розповіді чи казки з яскраво вираженим етнічним змістом, оскільки через казкові образи дитина отримує уявлення про чесність, справедливість, зло, добро тощо;
- *метод читання художньої літератури*, яка впливатиме на свідомість та почуття учнів, оскільки молодші школярі намагаються бути схожими та наслідувати героїв; аналіз змісту та моралі народних прислів'їв про дружбу та доброту. Важливим є вплив не лише на свідомість дітей учнів, а також на їхні почуття, адже вони навчаться розуміти інших. Тому художня література має частіше використовуватися для розвитку людяності і гуманних якостей особистості школяра;
- *метод гри*, оскільки, як відомо, для учнів початкових класів найбільш близькою подуху та зрозумілою як вид діяльності є гра. Треба пам'ятати, що в роботі з дітьми молодшого шкільного віку доцільно використовувати колективні ігри-заняття. При використанні гри можна вирішити багато коригуючих завдань, адже, гра для дитини може давати різний виховний

- ефект: бути способом подолання страху, або підвищення самооцінки; може бути засобом тонізуючого ефекту; може сприяти розвитку моральних почуттів чи формування звичок моральної поведінки тощо;
- наочні методи, до яких належать аналіз картин та ілюстрацій чи обговорення фільмів, де показано поведінку людей в навколишньому світі.

До другої групи методів належать методи формування практичного досвіду соціальної поведінки, а саме:

- *метод навчання дитини позитивним формам поведінки, тобто виховання у дітей моральних звичок, наприклад, проведення ритуалів вітання чи прощання («Привіт друзям», «Ми різні», «Дружба»).*
- *метод спостереження, що організовується вчителем із подальшим обговоренням з учнями та батьками;*
- *метод особистого прикладу (авторитет дорослого).*

До третьої групи методів належать методи заохочення, які формують моральні почуття, емоції та відносини в дітей:

- *метод заохочення позитивної поведінки учня;*
- *метод обговорення, а також подальше закріплення таких вчинків;*
- *ігри-етюди (гра «Посварилися-помирилися» чи «Дружна сімейка» тощо);*
- *аналіз причини вчинків, коли вчитель висловлює несхвалення негативного вчинку і просить його пояснити.*

Наприклад, вчитель запитує: «Чому Ти так вчинив?», «Що і як це сталося, розкажи». Треба при цьому пам'ятати, що оцінка треба давати тільки вчинку, а не оцінювати особистість дитини.

Наприклад, вчитель ствердно говорить: «Я дуже впевнена у тому, що Ти так більше не зробиш», або «Я думаю, що Ви і самі зможете подумати і зрозуміти, хто з Вас винен?»

Вчитель повинен розуміти, що який би ним не використовувався метод, треба впливати не лише на свідомість дітей, а також на їх почуття, лише тоді вони навчаться розуміти інших.

Зміст виховання толерантності у дітей молодшого шкільного віку може реалізувати ся у три етапи.

Перший етап формування толерантності у дітей молодшого шкільного віці доцільно починати із ознайомлення учня з правами і обов'язками людей, при цьому використовуючи для цього адаптовані тексти із документів «Конвенція про права дитини», «Декларація прав людини». При цьому вчитель повинен реалізовувати це через провідну для учнів діяльність – гру, або продуктивні види діяльності (Декларація принципів толерантності, 1995).

Другий етап передбачає закріплення знань та їх емоційне забарвлення. При закріпленні знань у дитини підвищується мотивація.

Для цього треба пограти з учнями в певні ситуації з подальшим аналізом поведінки того, хто зробив добре, або хто не добре; обговорити як це могло бути зроблено, для того, щоб зробити інакше. Важливо знайти якомога більше варіантів із дітьми при аналізі тієї чи іншої ситуації.

Непростим завданням виступає виховання емоційно позитивного ставлення до оточуючих. Цьому можуть сприяти методи: особистий приклад педагога чи батьків; використання ілюстрацій тощо.

Третій етап передбачає самоаналіз учнем своєї поведінки. Школяр помічає свою поведінку, аналізує її та оцінює. Відповідно від учителя потрібна тільки невидима присутність, що є координатою та інструкцією для дорослих.

Означений етап є найскладнішим, оскільки може бути не повністю реалізований в початковій школі. Методами на цьому етапі є: гра, практична діяльність; похвала чи заохочення, якщо учень толерантний; створення ситуації, яка передбачає прояв толерантної поведінки.

Кожен із рівнів є унікальним для конкретної дитини. Жоден із рівнів тренувань на витривалість не може розглядатися як повністю закритий, або повністю контрольований.

Толерантність виступає досить тривалим процесом, який не можна обмежувати лише періодом початкової школи. У цей період треба починати виховувати толерантність, однак завершення означеного процесу залежить від багатьох факторів.

Педагогічну діяльність із виховання толерантності вчителю необхідно проводити не лише в співпраці з психологами, соціальними педагогами, а й, насамперед, у тісному контакті з батьками.

Толерантність дитини, значною мірою, залежить від інших людей – дорослих. Відповідно потрібно завжди аналізувати чи є толерантність у їх професійних діях, вчинках чи судженнях (М. Горват, 2014).

Вчитель і батьки повинні поважати особистість в дитині з усіма добрими і поганими речами в її поведінці. А поважати – це означає зрозуміти, підтримати чи вірити. Дорослим треба розуміти, що формування толерантності у дітей доцільно починати з самого себе. Адже, те, наскільки буде толерантною учень, багато в чому залежить від учителя та батьків, від їх толерантних дій, вчинків чи суджень. Доцільно поважати та приймати школяра таким, яким він є, тобто поважати: розуміти, підтримувати чи вірити його успіх.

Методами навчання толерантності виступають способи для формування в учнів толерантного ставлення до інших та їх дій.

Залежно від психічної сфери дитини, на яку впливає вчитель, вчені виділяють наступні методи виховання толерантності у молодших школярів.

Метод переконання, що використовується при впливі на інтелектуальну сферу учня. Переконання, як спосіб впливу, передбачає розумне доведення необхідності толерантної поведінки.

У освітньому процесі, переконання як метод може реалізуватися при використанні різних літературних творів, історичних аналогій, біблійних притч, байок. Як якість «переконаність» можна вважати синонімом до поняття «впевненість», коли учні шукають рішення соціальної проблеми через формування власних міркувань, а ядром цього процесу є логічні висновки дитини.

Метод навіювання. Для емоційної сфери важливо формувати характер моральних переживань, які пов'язані з окремими нормами чи відхиленнями від усталених норм, або ідеалів. До переживань належать: співчуття та, довіра, вдячність і чуйність, егоїзм чи емпатія тощо.

Метод, який може вплинути на емоційну сферу дитини, є навіювання, яке розуміють як такий вплив на психіку (словесно чи образно), що викликає некритичне сприйняття та засвоєння будь-якої важливої інформації. За допомогою навіювання у свідомість входять певні стереотипи та створюється настрій.

Навіювання виступає важливим чинником поширення певних гасел (суджень), які дуже коротко, але точно визначають ставлення до інших людей. Метод навіювання може реалізовуватися при використанні цитат із Біблії чи висловів відомих людей, чи музичних творів, чи використання промов тощо.

Метод стимулу. Одним із методів, які впливають на мотиваційну сферу дитини є стимуляція, що базується на формуванні свідомих мотивацій щодо життя дітей. Процес стимуляції може здійснюватися у різних варіантах: чи позитивний погляд, чи позитивне слово, коли дитина змінює власну поведінку.

Толерантність у поведінці заохочується через організацію налагодження спільної комунікації та діяльності (Ю. Карпюк, 2017).

Учитель має застосовувати метод стимулювання при великій обережності. Адже, позитивна оцінка поведінки однієї групи учнів не завжди

може бути цілком зрозумілою для іншої групи. У результаті цього може відбутися нерозуміння окремих дій вчителя.

Метод вимоги та метод вправ. Для вольової сфери треба формувати морально-вольові прагнення в реалізації толерантної поведінки, серед яких: мужність та сміливість, а також принциповість у відстоюванні моральних ідеалів. Переважаючий вплив на формування вольової сфери можуть мати метод вимоги та метод вправ.

За формою виділяють прямі та непрямі вимоги. Щоб виховати толерантність більш ефективною у використанні є непряма вимога. Серед вимог виділяються позитивні, такі як: вимога-порада чи вимога-схвалення, чи вимога-гра чи вимога-прохання чи вимога-натяк. Серед негативних непрямих вимог є засудження та погрози, які переважно породжують лицемірство та формують зовнішню покірність за внутрішнього опору.

У процесі виховання толерантності також використовують і прямі вимоги.

Вимоги як метод істотно можуть впливати на процес самовиховання дитини, однак наслідком її дотримання виступають вправи, що являють собою багаторазове виконання потрібних дій, для доведення їх до автоматизації. Результатом виконання вправ є навички та звички, як стійкі риси особистості.

Метод корекції поведінки. У сфері саморегуляції потрібно тренувати свідомість та самооцінку, самокритичність та самоконтроль, а також добросесність. Цьому може сприяти метод корекції поведінки, метою якого є створення умов, при яких учень змінить свою поведінку в стосунках з людьми.

Орієнтуючись на ідеал чи приклад, чи встановлені норми, молодший школяр досить часто може змінювати власну поведінку і регулювати власні дії, що називаємо саморегуляцією.

Методи виховних ситуацій. На практиці необхідно розвивати вміння чи моральні вчинки, щоб бути чесними із собою та чесними із реальністю; уміння оцінювати моральність цих вчинків; здатність оцінювати поведінку інших з точки зору моралі. Цьому сприяють методи виховних ситуацій, тобто ситуацій, де дитина може стикатися із необхідністю вирішити певну проблему, особливо якщо це стосується інших людей, а таких ситуацій безліч.

У процесі інтеграції в цих ситуаціях у дітей формується певна власна позиція толерантності та певна соціальна відповідальність, які виступають основою для входження дитини в соціальне середовище. Кожна дитина має накопичувати власний досвід суспільно-корисної поведінки та моральні установки, що потім не будуть дозволяти поводитися погано. Тому це вимагає організації роботи учня над собою: «робота душі».

Отже, виділені методи виховання толерантності, серед яких: переконання та само переконання; стимулювання та мотивація; навіювання та самонавіювання; вимога та вправа; корекція та самокорекція, виступають способами виховних впливів у виховних ситуаціях.

Доцільно відзначити, що важко сформувати толерантність у дитини, якщо батьки не будуть союзниками вчителів у вирішенні означеної проблеми.

У формуванні толерантної поведінки дітей вагомому роль має особистий приклад батьків, родичів (атмосфера стосунків у родині, стиль спілкування у сім'ї тощо). Взаємодія учителя та батьків базується на принципах взаємодовіри та поваги; взаємопідтримки та допомоги; терпіння по відношенню один до одного.

Ознайомлення із родиною молодшого школяра педагог може проводити при використанні різних форм:

- анкетування батьків;
- опитування учнів;

- виготовлення учнями малюнків з теми: «Моя сім'я» чи «Вихідний день в нашій родині»;
- організація сімейних конкурсів;
- спільна діяльність батьків та дітей;
- створення проблемних ситуацій;
- проведення свята родини;
- організацію виставок результатів праці батьків і дітей тощо.

Отже, молодший шкільний вік виступає найважливішим періодом у психосоціальному розвитку особистості дитини. На цьому віковому етапі дитина починає включатися у доросле життя, формувати власну ідентичність, освоювати різні соціальні ролі. Формування толерантності учня молодшого шкільного віку можливе за умови використання комплексу методів, прийомів, що передбачають взаємодію вчителя, батьків та учнів, що сприятиме ефективності означеного процесу.

2.5. Емпіричне дослідження рівня толерантності вчителя та батьків у ставленні до молодших школярів

У процесі написання магістерської роботи дослідження нами було проведене емпіричне констатувальне дослідження.

Метою дослідження було виявлення рівня толерантності у вчителів (18 осіб) та батьків (28 осіб) до молодших школярів.

Базою для проведення дослідження обрано Путильський заклад загальної середньої освіти I-III ступенів Путильської селищної ради.

Учасниками дослідження стали учителі та батьки учнів початкових класів.

Аналіз рівня толерантності у вчителів та батьків до молодших школярів нами здійснювався за компонентами толерантності, до яких відносимо: емоційно-оцінювальний, когнітивний, особистісно-рефлексивний та комунікативно-діяльнісний, показники яких описані у таблиці 2.1.

Таблиця 2.1.

Компоненти та показники толерантності учителів та батьків

Компоненти	Показники
Мотиваційний	<ul style="list-style-type: none"> ✓ усвідомлення потреби у толерантному ставленні до дитини; ✓ потреба бути толерантним ✓ бажання розширити систему знань про толерантність та шляхи її формування
Когнітивний	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Повнота та міцність знань, які необхідні для здійснення толерантного ставлення
Комунікативно-діяльнісний	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Вміння спілкуватися толерантно та вирішувати конфліктні ситуації; ✓ слухати інших та в деяких ситуаціях ✓ вміння стримувати себе.

З метою аналізу рівня толерантності за компонентами нами використані наступні методики:

- рівень мотиваційного компонента аналізувався за допомогою опитувальника «Діагностика мотивації»;
- рівень когнітивного компонента вивчався за допомогою анкети «Що таке толерантність?» та експрес-опитувальника «Індекс толерантності» (за Г. Солдатовою, О. Кравцовою та ін.);
- рівень комунікативно-діяльнісного компонент виявлявся за допомогою тесту комунікативної толерантності (В. Бойко) та методика «Життєві ситуації» (Г. Бардієр).

Рівнями толерантного ставлення батьків та вчителів до учнів молодшого шкільного віку обрано: низький, середній та високий.

За результатами опитування респондентів за мотиваційним компонентом толерантності батьків та учителів нами були отримані наступні дані (див. табл. 2.2).

Таблиця 2.2

Результати дослідження мотиваційного компонента толерантності батьків та вчителів у ставленні до молодших школярів

Рівні	Батьки (%)	Вчителі (%)
Високий	37	51
Середній	29	27
Низький	34	22

Отримані результати вказують, що на низькому рівні мотиваційного компонента толерантності у ставленні до молодших школярів перебувають більше третини батьків (34%), що на 12% більше, ніж вчителів; на середньому рівні кількість батьків (29%) та вчителів (27%) майже однакова, а на високому рівні вчителів (51%) майже у 1,5 рази більше ніж батьків (37%).

Це вказує на достатньо високу зацікавленість батьків та вчителів у толерантному ставленні до своїх дітей (учнів початкових класів), оскільки середній та високий рівень у батьків разом – це 68%, а у вчителів – 79%.

Тобто дорослі загалом усвідомлюють значення толерантності для налагодження взаємодії з дітьми молодшого шкільного віку, однак у батьків вона нижча від учителів на 11%, що вказує на доцільність додаткової педагогічної роботи з батьками.

Для унаочнення результатів рівня толерантності за мотиваційним компонентом нами побудована гістограма (див. рис.2.1).

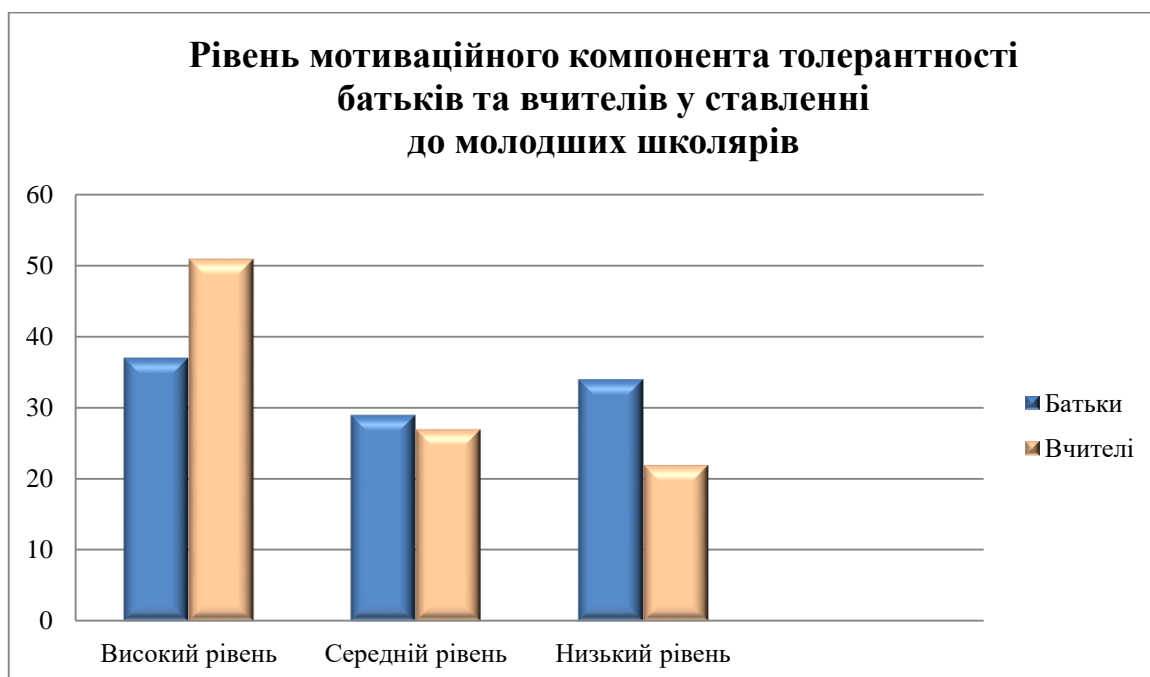

Рис. 2.1. Рівень мотиваційного компонента толерантності батьків та вчителів у ставленні до молодших школярів

При вивченні рівня когнітивного компонента толерантності батьків та учителів нами отримані наступні результати (див. табл. 2.3).

Таблиця 2.3

Результати дослідження когнітивного компонента толерантності батьків та вчителів у ставленні до молодших школярів

Рівні	Батьки (%)	Вчителі (%)
Високий	8	67
Середній	39	24
Низький	53	9

Отримані результати рівня когнітивного компонента толерантності батьків та учителів дозволяють стверджувати, що на низькому рівні обізнаності з проблемою налагодження толерантності та розуміння її сутності перебувають 9% учителів та 53% батьків, що на 46% більше; на середньому рівні – 39% батьків та 24% учителів, а на високому 67% учителів і лише 8% батьків, що на 59% менше. Означене вказує, що батьки лише поверхово знають проблему толерантності, усвідомлюють її значення для взаємодії з дітьми, недостатньо володіють методами та формами налагодження толерантної взаємодії та спілкування, а налагоджують таку взаємодію більше на рівні інтуїції, любові до дитини та ситуації, що склалася. Це засвідчує потребу в тому, що з батьками доцільно проводити психолого-педагогічну роботу з розширення чи формування системи знань через проведення тренінгів, педагогічних лекторіїв, індивідуальних чи колективних бесід тощо.

Для унаочнення результатів рівня когнітивного компонента нами побудована гістограма (див. рис.2.2.).

Рис. 2.2. Рівень когнітивного компонента толерантності батьків та вчителів у ставленні до молодших школярів

Узагальнення результатів вивчення рівня комунікативно-діяльнісного компонента толерантності батьків та учителів представлені у таблиці 2.4.

Отримані емпіричні дані вказують на те, що на низькому рівні комунікативно-діяльнісного компонента толерантності перебувають 8% вчителів, але 27% батьків, що на 19% більше. На середньому рівні комунікативно-діяльнісний компонент сформований у 35% батьків та 41% вчителів, що відрізняється незначним кількісним показником (6%). На високому рівні перебувають 51% учителів та 38% батьків.

Таблиця 2.4

Результати дослідження комунікативно-діяльнісного компонента толерантності батьків та вчителів у ставленні до молодших школярів

Рівні	Батьки (%)	Вчителі (%)
Високий	38	51
Середній	35	41
Низький	27	8

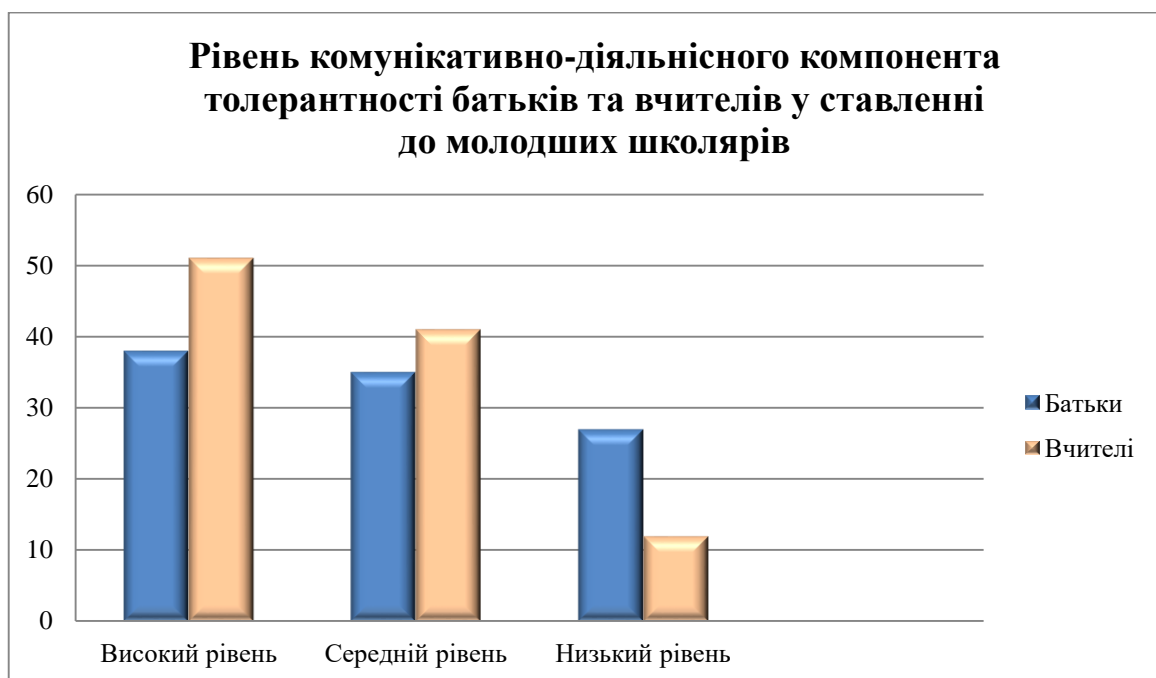

Рис. 2.3. Рівень комунікативно-діяльнісного компонента толерантності батьків та вчителів у ставленні до молодших школярів

З метою унаочнення результатів рівня комунікативно-діяльнісного компонента нами побудована гістограма (див. рис.2.3.).

Доцільно зазначити, що у значної частки батьків при налагодженні комунікації з їхніми дітьми переважає авторитарний, або ліберальний стиль спілкування.

Вони не завжди обговорюють з дітьми ситуації, а більше демонструють свої вимоги без пояснення, чого менше, або зовсім не проявляється у вчителів.

Вибір форм чи методів впливу у батьків залежать від ситуації і обираються швидше інтуїтивно, а у вчителів педагогічно обґрунтовано та системно. Це ще раз підкреслює проблему доцільної педагогічної діяльності вчителя не лише по формуванню толерантності в учнів початкових класів, а підвищення рівня компетентності самих батьків.

Таким чином, аналіз результатів дослідження рівня толерантності батьків та учителів у ставленні до учнів молодшого шкільного рівня дозволяє стверджувати, що в загальному і батьки і вчителі в більшості перебувають на середньому та високому рівні толерантності.

Однак, у вчителів проявляється значно вищі педагогічні знання з досліджуваної проблеми та вони ґрунтовніше володіють системою методів щодо налагодження толерантної взаємодії з учнями, що пояснюється їх професійною підготовкою

Щодо батьків, то вони потребують подальшого педагогічного супроводу та розширення знань та умінь налагодження комунікації на засадах принципу толерантності.

Отже, емпіричні результати дослідження підтверджують його теоретичні положення щодо формування толерантного ставлення батьків та учителя до учнів молодшого шкільного віку.

Висновки до другого розділу

На основі аналізу наукової літератури трактуємо організаційно-педагогічні умови як особливості організації освітнього процесу в закладах загальної середньої освіти та взаємодії його учасників, що впливають на досягнення якісних результатів навчання, виховання й особистісного розвитку школяра, а також об'єктивно забезпечують можливість їх практичної реалізації при комплексному застосуванні.

До організаційно-педагогічних умов формування толерантного ставлення вчителя та батьків до учнів молодшого шкільного віку відносимо наступні:

- налагодження толерантної взаємодії у системі «вчитель початкових класів – молодші школярі»;
- організація співпраці батьків та вчителя початкових класів у формуванні толерантного ставлення до молодших школярів;
- дотримання принципів толерантного ставлення у взаємодії вчителя, батьків та молодших школярів;
- реалізація форм і методів формування толерантності учнів молодшого шкільного віку.

Охарактеризовано, що толерантну взаємодія між вчителем та учнями визначають основні параметри: діалог, співпраця, захист та пробачення. Педагогічною основою для реалізації толерантної взаємодії між вчителем початкових класів та молодшими школярами виступає формування толерантного середовища.

Таким чином, для успішного вирішення проблеми виховання толерантності в стосунках «батьки-діти-вчителі» є дотримання принципів толерантності, серед яких: принцип суб'єктності, принцип адекватності, принцип індивідуалізації, принцип поведінкової рефлексії, принцип створення толерантного середовища.

ВИСНОВКИ

На основі здійсненого теоретичного аналізу досліджуваної проблеми, обґрунтовано, що толерантність у сучасному світі визнається важливим принципом налагодження миру та здійснення соціально-економічного розвитку в будь-якому сучасному суспільстві. Відповідно відбувається пошук шляхів вирішення проблеми утвердження ідеї толерантності у свідомості й поведінці кожної особистості за допомогою системи освіти при розвитку педагогіки толерантності.

Встановлено, що толерантність вченими трактується як здатність особистості розуміти себе та інших людей, налагоджувати взаємодію з ними без примусу, виявляючи при цьому повагу і довіру. Толерантність на сучасному етапі розвитку людства виступає важливою умовою розвитку діалогу між різними культурами, що дозволяє забезпечити можливість рівноправної взаємодії в ході міжкультурних відносин.

Обґрунтовано, що толерантна взаємодія у системі «батьки-дитина» виступає у мийному вихованні як певна установка на сприйняття та взаєморозуміння між дорослими та дітьми, що будується на взаємоповазі до інтересів один одного, цінностей та позицій усіх членів сім'ї. Толерантність передбачає і здатність батьків прогнозувати наслідки впливу власних сімейних взаємовідносин на дитину, а також на її розвиток та вчинки і поведінку в цілому.

Визначено, що толерантність батьків по відношенню до власних батьків визначається як батьківська толерантність, що розуміється як повага до внутрішнього світу власної дитини; реалізація толерантності щодо дитини у міжособистісних стосунках; відмова від усіх методів насильства й усіх форм владних повноважень.

Встановлено, що значний вплив на особистість дитини молодшого шкільного віку має вчитель, який для неї на цьому віковому етапі є

безумовним авторитетом. Відповідно, вчитель у системі взаємостосунків «вчитель-учні» зобов'язаний керуватися принципом толерантності.

Формування вчителем початкових класів толерантних стосунків та виховання в учнів толерантності як особистісної якості та толерантної взаємодії у спілкуванні дитини з іншими, є довготривалим процесом, що повинен відбуватися під час навчання та розвитку особистості молодшого школяра в освітньому процесі.

Процес налагодження толерантної взаємодії з учнями здійснюється у різних формах освітнього процесу: на уроках, в позакласній та позашкільній роботі, тобто безперервно.

Обґрунтовано, що толерантність самого вчителя не лише створює позитивно емоційну психологічну атмосферу в класі, забезпечуючи комфортні умови для самореалізації молодшого школяра та розвитку його пізнавальної діяльності, а й, тим самим, стимулює інтерес до процесу навчання, підвищуючи навчально-виховну мотивацію, а також сприяє успішному налагодженню толерантних взаємостосунків між учнями.

Організаційно-педагогічні умови трактуємо як особливості організації освітнього процесу в закладах загальної середньої освіти та взаємодії його учасників, що впливають на досягнення якісних результатів навчання, виховання й особистісного розвитку школяра, а також об'єктивно забезпечують можливість їх практичної реалізації при комплексному застосуванні.

До організаційно-педагогічних умов формування толерантного ставлення вчителя та батьків до учнів молодшого шкільного віку відносимо наступні:

- налагодження толерантної взаємодії у системі «вчитель початкових класів – молодші школярі»;
- організація співпраці батьків та вчителя початкових класів у формуванні толерантного ставлення до молодших школярів;

- дотримання принципів толерантного ставлення у взаємодії вчителя, батьків та молодших школярів;
- реалізація форм і методів формування толерантності учнів молодшого шкільного віку.

Охарактеризовано, що толерантну взаємодія між вчителем та учнями визначають основні параметри: діалог, співпраця, захист та пробачення. Педагогічною основою для реалізації толерантної взаємодії між вчителем початкових класів та молодшими школярами виступає формування толерантного середовища.

Таким чином, для успішного вирішення проблеми виховання толерантності в стосунках «батьки-діти-вчителі» є дотримання принципів толерантності, серед яких: принцип суб'єктності, принцип адекватності, принцип індивідуалізації, принцип поведінкової рефлексії, принцип створення толерантного середовища.

Аналіз результатів дослідження рівня толерантності батьків та учителів у ставленні до учнів молодшого шкільного рівня дозволяє стверджувати, що в загальному і батьки в більшості перебувають на середньому рівні толерантності, а вчителі на високому та середньому.

Однак, у вчителів проявляється значно вищі педагогічні знання з досліджуваної проблеми та вони ґрунтовніше володіють системою методів щодо налагодження толерантної взаємодії з учнями, що пояснюється їх професійною підготовкою.

Вибір форм чи методів впливу у батьків залежать від ситуації і обираються швидше інтуїтивно, а у вчителів педагогічно обґрунтовано та системно. Це ще раз підкреслює проблему доцільної педагогічної діяльності вчителя не лише по формуванню толерантності в учнів початкових класів, а підвищення рівня компетентності самих батьків.

Отже, емпіричні результати дослідження підтверджують його теоретичні положення щодо формування толерантного ставлення батьків та учителя до учнів молодшого шкільного віку.

Магістерське дослідження не вичерпує всіх аспектів проблеми. Тому перспективним є вивчення психолого-педагогічних аспектів налагодження толерантної вербальної та невербальної комунікації батьків і дітей.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Безюлева Г. В. (2002). Толерантність в педагогіці. К: Видавничий центр: Сонях. 54 с.
2. Бех І. Д. (2000). Особистісно зорієнтоване виховання: шляхи реалізації. *Початкова школа. №2.* с. 62- 65.
3. Біланюк П. (1930). Де шукати джерел внутрішньої карності. Шлях виховання та навчання. Кн. II. С. 118.
4. Бочков Н.П., Дубровська, О. В. Залеська (2014). Соціально-педагогічна та психологічна робота з дітьми у конфліктній та постконфліктний період: метод. рек. Київ. : МЖПЦ «Ла-Страда-Україна». 198 с.
5. Василюк М. І. (2011). Виховання толерантності у молодших школярів засобами предмета «Музика» в умовах полікультурного простору [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://archive.Nbu.gov.ua/portal/natural/NVUu/Ped/2011_20/basilinka.pdf.
6. Варенко Т. К. Про впровадження технології виховання педагогічної толерантності майбутніх учителів [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.rusnauka.com/20_PNR_2011/Pedagogica/3_90251.doc.htm
7. Великий тлумачний словник сучасної української мови (2004). Уклад. і глав. ред. В. Т. Бусел. Ірпінь: ВТФ «Перун». 1440 с.
8. Вишневський А. (1997). Концепція демократизації українського виховання. Концептуальні засади демократизації та реформування освіти в Україні. К: Школяр. Педагогічні концепції. с. 105 - 106.
9. Вишневська Л. (2010) Проблема формування толерантності в сучасних педагогічних дослідженнях . Гуманізація навчально-виховного процесу : зб. Наук. Праць. Вип. LII. Ч. 1. С. 17–22.
10. Вовк Л.М. (2017). Педагогічні умови формування гендерної культури молодших школярів у навчально-виховній діяльності початкової школи : дис. канд. пед. наук: 13.00.07. Київ. 219 с

11. Войтович Р. (2013). Модернізація державного управління в умовах глобальної інтеграції. *Вісник НАДУ*. 2013. № 2. с.21.
12. Волошина О. В. Генезис становлення толерантності як педагогічної проблеми / О. В. Волошина [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://archive.nbuiv.gov.ua/portal/soc_gum/nzvdpu/pp/2007_19/text%201/genezus%20stan%20ovlennya.pdf
13. Волошина О. (2016) Проблема формування толерантності в сучасних педагогічних дослідженнях. *Рідна школа*. 2016. с. 4-6.
14. Вчимося толерантності [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: http://pedagogika.at.ua/publ/vchimosja_tolerantnosti/3-1-0-455.
15. Гайдамащук М. (2015) Толерантність як основа формування цивілізованих стосунків. Ділова гра для дорослих. *Учитель початкової школи*. 2015. № 12. с. 53-55.
16. Горват М. В. (2014). Виховання толерантності у молодших школярів в умовах інтерактивного педагогічного спілкування: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.07. Умань. 19 с.
17. Горінцева Н. (2018). Виховання толерантності у взаєминах батьків і дітей. *Педагогіка*. 2018. №3. с. 12-14.
18. Грива О. А. (2005) Соціально-педагогічні основи формування толерантності у дітей і молоді в умовах полікультурного середовища: Монографія. Київ: ПАРАПАН. с. 228.
19. Грищенко Т. М. Толерантність - здатність і прагнення до діалогу [Електронний ресурс] / Т. М. Грищенко – Режим доступу до ресурсу: ounb.sumy.ua/publish/2008/tolerant.doc.
20. Грохольська А. В. Про толерантність та її місце в навчальному процесі. [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: http://www.donnu.edu.ua/journals/dm/_25/49-54%2025_2006.pdf.

21. Губерський Л.В., Андрущенко В.П., Михальченко М.І. (2002) *Культура. Ідеологія. Особистість. Методолого-світоглядний аналіз*. К.: Знання України. 580 с.
22. Гурова О. М. Роль емоцій у процесі формування толерантності. Режим доступу :<http://dspace.kspu.kr.ua/jspui/bitstream/123456789/3247/pdf>
23. Гурова Т.Ю. (2010). Аналіз структури толерантності молодшого школяра. *Духовність особистості: методологія, теорія і практика*. с. 70-78.
24. Декларація принципів толерантності (Проголошена та підписана 16 листопада 1995 року) (2002). *Віче*. № 1. С. 53–60.
25. Дем'яненко Н. (2013). Контекстність освітнього простору вищої школи : рівень магістратури. *Вища освіта України*. 2013. 2. С. 50-56.
26. Денищик О. І. (2012). Теоретичні та практичні аспекти виховання студентської молоді в дусі толерантності . *Педагогічний дискурс*. Вип. 12. С. 130– 133.
27. Державний стандарт початкової освіти. *Нова українська школа: порадник для вчителя*(2018). Київ. С.128–133.
28. Докукіна О.М., Кремень В.Г. (2008). *Толерантність у вихованні*. Енциклопедія освіти. Київ: Юрінком Інтер. с. 912-913.
29. Дуброва В. (1998). *Допоможемо батькам – допоможемо дітям*. *Палітра педагога*. 1998. №1. С. 28-31.
30. Житарюк В. І. (2008). Психологічні передумови розвитку моральності молодших школярів : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. псих. наук : спец. 19.00.07. Івано- Франківськ,. 17 с.
31. Завірюха Л.А. (2003). Оволодіння засадами толерантності в студентському середовищі. *Педагогіка толерантності*. №1. 76 с.
32. Закон України «Про освіту» [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19>.
33. Іванчук М.Г. (2005). Психолого-педагогічні основи виховання особистості молодшого школяра в умовах інтегрованого підходу до навчання :

- автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. псих. наук : спец. 19.00.07. Київ. 43 с.
34. Іскра Л.В. (2014). Практична реалізація ідей виховання в дусі миру у навчально-виховному процесі. *Молодий вчений*. 2014. №12. с. 297-300.
35. Кайдалова Г. (2009). Толерантні взаєностосунки як категорія морального виховання молодших школярів. *Актуальні питання гуманітарних наук*. Вип.11. Режим доступу: <http://dspu.edu.ua/hsci/wp-content/uploads/2017/12/011-36.pdf>
36. Калошин В. Ф. (2013). Педагогіка успіху : стратегія радісного навчання. *Управління школою*. №31. С. 65.
37. Канішевська Л.В., Сухопара І.Г. (2017). Формування толерантності в молодших школярів у позаурочній діяльності: теорія і практика: монографія. Київ: Компринт. 403 с.
38. Капітоненко М. (2013). Культура миру. Посібник з толерантності. Київ: МЦПД. С. 100.
39. Карпюк Ю. Я. (2017). Толерантність як детермінанта моральної поведінки підлітків. К.: Основа. 72 с.
40. Києнко-Романюк Л. А. Толерантність як професійна компетентність педагогів та умова формування громадянських цінностей у молоді [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://archive.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/pspo/2010_29_1/Kienko27.pdf
41. Коберник Г.І. (2007) Формування толерантності молодших школярів у процесі інтерактивних технологій навчання: збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини. Умань:РВЦ «Софія». 259 с.
42. Коваль Л.В. (2009). Становлення та розвиток професійної підготовки майбутніх учителів початкової школи у вищих педагогічних навчальних закладах України. *Наукові записки Бердянського державного педагогічного університету*. Педагогічні науки. Бердянськ. Вип.2. с. 3-8.

43. Коган І. М. (2005). Емпатія і особливості її розвитку у дітей молодшого шкільного віку : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. псих. наук : спец. 19.00.07. Київ. 20 с.
44. Козинець Н.П. (2014) Що таке толерантність? *Класному керівнику. Усе для роботи.* 2014. № 9. с. 38-42.
45. Кондрашова Л. В. (2006). Концепція «Взаємодії моральних і психологічних якостей у змісті педагогічного професіоналізму». Професійне становлення майбутнього вчителя : монографічний огляд. Кривий Ріг. С. 327.
46. Кононко О. Л. (2008). Виховання. Енциклопедія освіти. Київ: Юрінком Інтер. 87 с.
47. Кононко О. (2006). Особистісне зростання в ранньому віці: суть та умови сприяння. №10. С. 3- 4.
48. Концепція розвитку педагогічної освіти [Електронний ресурс]. Режим доступу : <https://mon.gov.ua/ua/npa/pro-zatverdzhennya-konceptsiyi-rozvitkupedagogichnoyi-osviti>
49. Копець Л. В. (2007). Психологія особистості. К: Видавничий дім,. – 458 с.
50. Коржова О. В. (1997). Виховання підлітків на ідеях миру в позакласній роботі : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.01. Київ,. 21 с.
51. Косарєва Г. М. (2014). Інклюзивна освіта як прояв цілісного і толерантного ставлення до дитини з особливими потребами. Актуальні проблеми дошкільної та початкової освіти в контексті педагогічних ідей Фрідріха Фребеля: збірка матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції «Актуальні проблеми дошкільної та початкової освіти в контекст і педагогічних ідей Фрідріха Фребеля» Херсон : Айлант. Т. 1. С. 33-35.
52. Кошевич Д. (2016). Гармонія – у різноманітті. *Управління освітою.* 2016. № 5. с. 29-32.

- 53.Кравченко Т. (2002). «Життєві сценарії» сім'ї та їхній вплив на соціальний розвиток особистості. *Педагогіка і психологія*. 2002. №1. с. 61-67.
- 54.Кремень В. Г. (2008). Енциклопедія освіти. Київ: Юрінком,. 1040 с.
- 55.Кремень В.Г. (2011) Філософія людиноцентризму в освітньому просторі. 2-ге вид. К : Т-во «Знання» України. 520 с.
- 56.Курлянд З. Н. (1995). Професійна усталеність учителя – основа його професійної майстерності. Одеса. 150 с.
- 57.Кутішенко В.П. (2003). Динаміка емоційно-ціннісного ставлення молодших школярів до учбової діяльності: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. псих. наук : спец. 19.00.07. Київ. 19 с.
- 58.Люблинська А. О. (1984). Дитяча психологія. Київ: Вища школа.. 354 с.
- 59.Люлька Г.А. (2020) Взаємодія педагогів і батьків з формування толерантного ставлення до дітей у сім'ї. *Молодий вчений*. 2020. №1. С.13-16.
- 60.Люлька Г. А. (2020). Взаємодія педагогів і батьків з формування толерантного ставлення до дітей у сім'ї. *Молодий вчений*. №1.
- 61.Люлька Г. А. (2019). Місце комунікативної толерантності у взаємодії вчителя початкових класів зі школярами. *Молодий вчений*. №10.
- 62.Люлька Г.А. (2020). Особливості формування толерантного ставлення школи і сім'ї до дітей молодшого шкільного віку. Теоретичні та практичні аспекти розвитку Європейського дослідницького простору: монографія. Рига: «Видавництво Baltija. С. 322.
- 63.Ляпунова В.А. (2016). Функції толерантності як соціально значущої цінності. *Педагогічні науки*. (Т.3). с. 119-122.
- 64.Ляска Є. І. (2005). Роль педагога у формуванні толерантності в учнів та студентської молоді. Л.: Вісник Львівського університету. Ч. 1. С. 125–134.
- 65.Максимова О. О. (2015). Толерантність як складова морального виховання. Наукові записки : збірник наукових статей. [Електронний

ресурс] Вип. 128. Режим доступу до ресурсу:

<http://eprints.zu.edu.ua/21880/1/2>.

- 66.Матвієнко О. (2012). Готовність майбутнього вчителя початкової школи до творчої навчально-виховної діяльності. Проблеми підготовки сучасного вчителя: збірник наукових праць Уманського держ. пед. ун-ту імені Павла Тичини. Умань. с. 238-244.
- 67.Матвієнко О.С. (2006). Толерантність: введення у проблему. Вінниця: ВДАУ. 40 с.
- 68.Матієнко О. (2017). Виховання толерантності починається з учителя. *Учитель початкової школи*. с. 27-31.
- 69.Михайліченко Ю. В. (2017). До питання про педагогічні аспекти формування толерантного ставлення у сім'ї. *Початкова школа*. С. 2–4.
- 70.Молчанова А.О. (2013). Толерантність як ціннісна основа професійної діяльності педагога: посібник. Київ: Інститут педагогічної освіти і освіти дорослих НАПН України . 188 с.
- 71.Мельничук М. І. (2008). Використання тренінгів у формуванні толерантності майбутніх соціальних працівників. Вісн. Черкас. ун-ту : зб. наук. ст. Педагогічні науки. Вип.121. 88 с.
- 72.Нова українська школа: poradnik dla vchytelja (2018). За заг. ред. Н. М. Бібік. Київ : Літера ЛТД. 160 с.
- 73.Онисюк О. А. (2001). Психологічні особливості особистісного розвитку молодшого школяра : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. псих. наук : спец. 19.00.07. Київ. 17 с.
- 74.Орловська О.В. (2012). Толерантність та її сутнісні характеристики. Збірник наукових праць Хмельницького інституту соціальних технологій Університету «Україна». с. 159-163.
- 75.Павелків Р. В. (2009). Феноменологія морального розвитку особистості: детермінація, механізми, генезис: монографія. Рівне: Волинські обереги. 368 с.

- 76.Плахотнік О. В. (2012). Формування толерантної культури у майбутніх соціальних педагогів. Соціальна робота в Україні: теорія і практика. № 2. С. 11–18.
- 77.Савченко О. (2014) Вчимося толерантності. *Учитель початкової школи*. № 9(16). – Вересень. С. 4-8.
- 78.Савченко О.Я. (2014). Толерантність як цінність шкільної освіти: методичний аспект. *Науковий вісник Миколаївського державного університету Педагогічні наук*. 124 с.
- 79.Савченко О.О. (2015). Гуманізація освіти як передумова формування толерантної свідомості. Режим доступу : [http : // eprints. zu. edu. Ua /2015/1/08 soofts.pdf](http://eprints.zu.edu.ua/2015/1/08/soofts.pdf)
- 80.Савченко О.Я. (1997). Дидактика початкової школи. Київ: Абрис. 416 с.
- 81.Семиченко В. А. (1998). Психологія та педагогіка сімейного спілкування: навч. посібник . К: Веселка. 210 с.
- 82.Скрипниченко О.В., Долинська Л. В., Городнійчук З.В. (2008). Вікова та педагогічна психологія: навч. Посібник. Київ: Каравела, 2-ге вид. 400 с.
- 83.Сухомлинська О. В. (2006). Духовно-моральне виховання дітей та молоді: загальні тенденції й індивідуальний пошук. Київ: Всеукраїнський Фонд «Добро». 43 с.
- 84.Сухомлинський В.О. (1988) Сто порад учителям. К.: Рад. шк. 304 с.
- 85.Тверезовська Н. (2009). Сутність та зміст поняття «педагогічні умови». *Нова педагогічна думка*. №2. с. 90 - 92.
- 86.Ткачук О. В. (2012). Виховуємо толерантність : форми та методи роботи : навч.-метод.посіб. Бердянськ : Ткачук О. В,. 200 с.
- 87.Толерантність як шлях до Європи. [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: http://tolerant.org.ua/category/esse/e051_tolerantnist_yak_shlyah_do_evropi.html.
- 88.Філософсько-психологічний аспект формування толерантності у суспільстві. Виховання толерантної особистості [Електронний ресурс] –

Режим доступу до ресурсу: http://i-kar-100.narod.ru/referatu/psixologija/vuxovannja_tolerantnoji_osobustosti.html

- 89.Хромова О.Л., Кравченко Т.В. (1996). Вчимося виховувати: метод. реком. для занять з батьками учнів загальноосвітніх. Київ: Пед. Думка. 36 с.
- 90.Чернуха Н. (2018). Підготовка педагогів у сучасних соціокультурних умовах виховання толерантності . *Управління освітою*. №3. С. 7– 8.
- 91.Яценко С. (2007). Педагогічні умови реалізації особистісно орієнтованого навчання . *Школа*. № 3. С. 62 – 74.

ДОДАТКИ

Додаток А

Експрес-опитувальник «Індекс толерантності»

Бланк методики

Інструкція : Оцініть, будь ласка, наскільки Ви згодні або не згодні з наведеними твердженнями, і відповідно до цього поставте галочку або будь-який інший значок навпроти кожного твердження:

	№	Твердження	Абсолютно не згоден	Не згоден	Скоріш за все не згоден	Скоріш за все згоден	Згідний	Повністю згідний
I.	1.	В змішаних подружжях зазвичай більше проблем, ніж в парах між людьми однієї національності.	6	5	4	3	2	1
	2.	До кавказців буду відноситись краще, якщо вони поміняють свою поведінку.	6	5	4	3	2	1
	3.	Це нормально, вважати, що свій народі кращим, аніж інші народи.	6	5	4	3	2	1
	4.	Я готовий прийняти в якості члена своєї сім'ї людину будь-якої національності.	1	2	3	4	5	6
	5.	Я хочу, щоб серед моїх друзів були люди різних національностей.	1	2	3	4	5	6
	6.	До деяких націй та народів важко добре відноситись.	6	5	4	3	2	1
	7.	Я можу уявити чорношкіру людину своїм близьким другом.	1	2	3	4	5	6
	Результат :							
	8.	У ЗМІ може бути представлена будь-яка думка.	1	2	3	4	5	6
	9.	Бідні та безпритульні самі винні у своїх проблемах.	6	5	4	3	2	1

II.	10.	З неохайними людьми неприємно спілкуватися.	6	5	4	3	2	1
	11.	Всіх психічно хворих людей потрібно ізолювати від суспільства.	6	5	4	3	2	1
	12.	Біженцям потрібно допомагати не більше, ніж всім іншим, так як у місцевих проблемах не менше.	6	5	4	3	2	1
	13.	Для того, щоб навести лад у країні потрібна «сильна рука».	6	5	4	3	2	1
	14.	Туристи повинні мати ті ж самі права, що і місцеві мешканці.	1	2	3	4	5	6
	15.	Будь-які релігійні течії мають право на існування.	1	2	3	4	5	6
	Результат :							
III.	16.	Якщо друг зрадив, то потрібно йому помститися.	1	2	3	4	5	6
	17.	В суперечці може бути правильна лише одна точка зору.	6	5	4	3	2	1
	18.	Навіть якщо у мене є своя точка зору, я завжди готовий вислухати і інші думки.	1	2	3	4	5	6
	19.	Якщо хтось вчиняє зі мною грубо, я відповідаю тим самим.	6	5	4	3	2	1
	20.	Людина, яка думає не так як я дратує мене.	6	5	4	3	2	1
21.	Мені діє на нерви безпорадок.	6	5	4	3	2	1	
22.	Я хотів би стати більш терпимою людиною, по відношенню до інших.	1	2	3	4	5	6	
Результат :								
Загальний результат :								

Обробка результатів

Для кількісного аналізу підраховується загальний результат, без поділу на субшкали.

Індивідуальна або групова оцінка виявленого рівня толерантності здійснюється за наступними ступенями:

22-60 - низький рівень толерантності. Такі результати свідчать про високу інтолерантність людини і наявності у нього виражених інтолерантнісних установок по відношенню до навколишнього світу і людей.

61-99 - середній рівень. Такі результати показують респонденти, для яких характерне поєднання як толерантних, так і інтолерантнісних рис. В одних соціальних ситуаціях вони ведуть себе толерантно, в інших можуть проявляти інтолерантність.

100-132 - високий рівень толерантності. Представники цієї групи мають виражені риси толерантної особистості. У той же час необхідно розуміти, що результати, що наближаються до верхньої межі (більше 115 балів), можуть свідчити про розмивання у людини "кордонів толерантності", пов'язаними, наприклад, з психологічним інфантилізмом, тенденціями до потурання, поблажливості чи байдужості. Також важливо враховувати, що респонденти, що потрапили в цей діапазон, можуть демонструвати високу ступінь соціальної бажаності (особливо якщо вони мають уявлення про погляди дослідника і цілях дослідження).

**Анкета «Що таке
толерантність?»**

№	Запитання	Ваша відповідь
1.	Чи чули ви колись, що таке «толерантність»?	
2.	Як Ви розумієте поняття «толерантність»?	
3.	Чи знаєте ви про День толерантності?	
4.	Що для вас означає поняття «толерантність»?	
5.	Що робить вас частиною всіхлюдей?	
6.	Якими є основні причини виявлення насильства та жорстокості?	
7.	Чи можуть відмінності між людьми стати причиною насильства та жорстокості?	
8.	Що є осередком примирення та не насильства для вас?	
9.	Що потрібно зробити, щоб досягти миру в суспільстві?	
10.	Наскільки важливим є процес виховання толерантності в нашому суспільстві?	
11.	Які риси повинна мати толерантна особистість?	
12.	Чи проявляєте Ви толерантність до своїх дітей (учнів)?	
13.	Які риси свідчать про Вашу толерантність?	
14.	Які способи Ви обираєте для взаємодії з дітьми (учнями) у процесі спілкування?	
15.	Чи обираєте Ви способи впливу обгрунтовано (обдумано) чи на рівні інтуїції (залежно від ситуації)?	

Тест комунікативної толерантності (В. В. Бойко)

Інструкція: міру згоди з судження потрібно висловлювати наступним чином:

1. - балів - зовсім невірно,
2. - вірно в деякій мірі (несильно), 2 - вірно в значній мірі (значно),
3. 3 - вірно надзвичайно (дуже сильно).

Перевірте себе: наскільки ви здатні приймати чи не приймати індивідуальності. Нижче наводяться судження; скористайтеся оцінками від 0 до 3 балів, щоб висловити, наскільки вони вірні по відношенню особисто до вас.

№	Твердження	Оцінка
1.	Повільні люди зазвичай діють мені на нерви.	
2.	Мене дратують метушливі, непосидючі люди.	
3.	Галасливі дитячі ігри терплю досить важко.	
4.	Оригінальні, нестандартні, яскраві особистості зазвичай діють на мене негативно.	
5.	Бездоганний у всіх відношеннях людина насторожив бимене.	

Перевірте себе: чи немає у вас тенденції оцінювати людей, виходячи з власного «Я». Міру згоди з судженнями, як і в попередньому випадку, висловлюйте в балах від 0 до 3.

№	Твердження	Оцінка
1.	Мене зазвичай виводить з рівноваги некмітливий співрозмовник.	
2.	Мене дратують любителі поговорити.	
3.	Я обтяжувався б розмовою з байдужим для мене попутником в поїзді, літаку, якби він проявив ініціативу	
4.	Я обтяжувався б розмовами випадкового попутника, який поступається мені за рівнем знань і культури.	
5.	Мені важко знайти спільну мову з партнерами іншого інтелектуального рівня, ніж у мене.	

Перевірте себе: якою мірою категоричні або незмінні ваші оцінки на адресу оточуючих.

№	Твердження	Оцінка
1.	Сучасна молодь викликає неприємні почуття своїм зовнішнім виглядом (зачіска, косметика, одяг).	
2.	Молодь зазвичай виробляє враження безкультурної групи осіб	
3.	Представники деяких національностей в моєму оточенні відверто несимпатичні мені.	
4.	Є тип чоловіків (жінок), який я не можу терпіти	
5.	Терпіти не можу ділових партнерів з низьким професійним рівнем	

Перевірте себе: якою мірою ви вмієте приховувати або згладжувати неприємні враження при зіткненні з некомунікабельними якостями людей (ступінь згоди з судженнями оцінюйте від 0 до 3 балів).

№	Твердження	Оцінка
1.	Вважаю, що на грубість треба відповідати тим же.	
2.	Мені важко приховати, якщо людина чимось неприємний.	
3.	Мене дратують люди, які в суперечці настояти на своєму.	
4.	Мені неприємні самовпевнені люди	
5.	Зазвичай мені важко втриматися від зауваження на адресу озлобленого або нервового людини, який штовхається в транспорті.	

Перевірте себе: чи є у вас схильність переробляти і перевиховувати когось (оцінка суджень від 0 до 3 балів).

№	Твердження	Оцінка
1.	Я маю звичку повчати оточуючих.	
2.	Невиховані люди обурюють мене.	
3.	Я часто ловлю себе на тому, що намагаюся виховувати когось-небудь.	
4.	Я за звичкою постійно роблю кому-небудь зауваження.	
5.	Я люблю командувати близькими.	

Перевірте себе: якою мірою ви схильні підлаштовувати когось під себе, робити їх зручними для себе (оцінка суджень від 0 до 3 балів).

№	Твердження	Оцінка
1.	Мене дратують люди похилого віку, коли вони в годину пік виявляються в міському транспорті або в магазинах.	
2.	Жити в номері готелю зі сторонньою людиною для мене просто катування.	
3.	Коли партнер не погоджується в чомусь з моєї правильною позицією, то зазвичай це дратує мене.	
4.	Я проявляю нетерпіння, коли мені заперечують.	
5.	Мене дратує, якщо партнер робить щось по своєму, не так, як мені того хочеться.	

Перевірте себе: чи властива вам така тенденція поведінки (оцінка суджень від 0 до 3 балів).

№	Твердження	Оцінка
1.	Зазвичай я сподіваюся, що моїм кривдникам дістанеться по заслугах.	
2.	Мене часто дорікають в буркотливості.	
3.	Я довго пам'ятаю образи, завдані мені тими, кого я ціную або поважаю.	
4.	Не можна прощати товаришам по службі безтактні жарти.	
5.	Якщо діловий партнер ненавмисно зачепить моє самолюбство, то я на нього проте ображуся.	

Перевірте себе: якою мірою ви терпимі до дискомфортних станів оточуючих (оцінка суджень від 0 до 3 балів).

№	Твердження	Оцінка
1.	Я засуджую людей, які плачуться в чужу жилетку.	
2.	Внутрішньо я не схвалюю колег (приятелів), які при нагоді розповідають про свої хвороби.	
3.	Я намагаюся йти від розмови, коли хто-небудь починає скаржитися на своє сімейне життя.	
4.	Зазвичай я без особливої уваги вислуховую сповіді друзів (подруг).	
5.	Іноді мені подобається позлити кого-небудь з рідних і друзів.	

Перевірте себе: які ваші адаптаційні можливості у взаємодії з людьми (оцінка суджень від 0 до 3 балів).

№	Твердження	Оцінка
1.	Зазвичай мені важко йти на поступки партнерам.	
2.	Мені важко знаходити спільну мову з людьми, у яких поганий характер.	
3.	Зазвичай я насилу пристосовуюся до нових партнерів по спільній роботі.	
4.	Я уникаю підтримувати відносини з дещо дивними людьми.	
5.	Зазвичай я з принципу наполягаю на своєму, навіть якщо розумію, що партнер прав.	

Обробка і інтерпретація результатів тесту

Отже, в твердженнях представлені деякі поведінкові ознаки, що свідчать про низький рівень загальної комунікативної толерантності.

Потрібно підрахувати суму балів, отриманих за всіма ознаками, і зробити висновок: чим більше балів, тим нижче рівень комунікативної толерантності. Максимальне число балів, які можна заробити - 135, свідчить про абсолютну нетерпимості до оточуючих, що навряд чи можливо для нормальної особистості. Точно так само неможливо отримати нуль балів - свідчення терпимості до всіх типів партнерів у всіх ситуаціях.

Потрібно звернути увагу на те, з яким з 9 запропонованих вище поведінкових ознак у людини високі сумарні оцінки (тут можливий інтервал від 0 до 15 балів). Чим більше балів за конкретною ознакою, тим менше людина терпима до інших в даному аспекті відносин. Навпаки, чим менші оцінки з тоїчи іншої поведінкової ознаки, тим вище рівень загальної комунікативної толерантності по даному аспекту відносин з партнерами. Зрозуміло, отримані дані дозволяють помітити лише основні тенденції, властиві взаємодії з партнерами. У безпосередньому, живому спілкуванні особистість проявляється яскравіше і різноманітніше.

Методика діагностики комунікативної установки

В. Бойко

Інструкція: вам потрібно прочитати кожне із запропонованих нижче суджень і відповісти «так» або «ні», висловлюючи згоду або незгоду з ними. Рекомендуємо скористатися аркушем паперу, на якому фіксується номер питання і ваша відповідь; потім, по ходу подальших наших пояснень, звертайтеся до свого запису. Будьте уважні і щирі:

Запитання:

1. Мій принцип у відносинах з людьми: довіряй, але перевіряй.
2. Краще думати про людину погано і помилитися, ніж навпаки (думати добре і помилитися).
3. Високопосадовці, як правило, хитрі.
4. Сучасна молодь не відчуває глибоке почуття любові.
5. З роками я став більш замкнутим, тому щочасто доводилося розплачуватися за свою довірливість.
6. Практично в будь-якому колективі присутня заздрість.
7. Більшість людей позбавлені почуття співчуття до інших.
8. Більшість працівників на підприємствах і в установах намагається прибрати до рук все, що «погано лежить».
9. Підлітки, в більшості, сьогодні виховані гірше, ніж коли б там не було.
10. У моєму житті часто зустрічалися цинічні люди.
11. Буває так: робиш добро людям, а потім шкодуєш про це, тому що вони платять невдячністю.
12. Добро має бути з кулаками.
13. З нашим народом можна побудувати щасливе суспільство в недалекому майбутньому.
14. Нерозумних навколо себе бачиш частіше, аніж розумних.
15. Більшість людей, з якими доводиться мати ділові відносини, розігрують з себе порядних, але по суті вони інші.
16. Я дуже довірлива людина.
17. Чи мають рацію ті, хто вважає: треба більше боятися людей, а незвірів.
18. Милосердя в нашому суспільстві, в найближчому майбутньому, залишиться ілюзією.

19. Наше сьогоднішнє дійсно робить людину безликим та стандартним.

20. Вихованість в моєму оточенні - рідкісна якість.

20. Я, практично кожного разу, зупиняюсь, щоб допомогти бездомному, коли той просить про допомогу.

21. Більшість людей піде на аморальні вчинки заради особистих інтересів.

22. Люди, як правило, безініціативні в роботі.

23. Люди похилого віку, в більшості, показують свою озлобленість кожному.

24. Більшість людей на роботі люблять плітки один про одного

Інтерпретація результатів:

ОЗНАКИ негативної установки:

Завуальована жорстокість у відносинах до людей, в судженнях про них. Поверніться, будь ласка, до питань, на які ви відповідали в самому початку розділу.

Про завуальовану жорстокість у ставленні до людей свідчать такі варіанти відповідей (в дужках вказується кількість балів, що нараховуються за відповідний варіант):

1 - так (3),

6 - так (3),

11 – так (7),

16 - немає (3),

21 - немає (4).

Максимально можна набрати 20 балів.

Чим більше зароблених очок, тим виразніше виражена завуальована жорстокість у ставленні до людей.

1. Відкрита жорстокість у відносинах до людей.

Особистість не приховує і не пом'якшує свої негативні оцінки і переживання з приводу більшості оточуючих: висновки про них різкі, однозначні і зроблені, можливо, назавжди. Про відкриту жорстокість ви можете судити з таких питань з вище наведеного опитувальника:

2 - так (9),

7 - так (8),

12- так (10),

17 - так (10),

22 - так (8).

Скільки в вас балів з 45 можливих?

2. Обґрунтований негативізм в судженнях про людей.

Такий, виражається в об'єктивно обумовлених негативних висновках про деякі типи людей і окремих сторонах взаємодії.

Обґрунтований негативізм виявляється в таких питаннях і варіантах

відповідей:

- 3 - так (1),
- 8 - так (1),
- 13 - немає (1),
- 18 - так (1),
- 23 - так (1).

Максимальне число балів - 5, набрати їх не вважається непристойним. Однак звертає на себе увагу особливий тип опитуваних. Вони демонструють досить виражену жорстокість - завуальовану або відкрити, або і ту, і іншу, відразу, але водночас немов носять рожеві окуляри: те, що викликає обґрунтований негативізм, не помічають.

3. Бурчання,

тобто, схильність робити необґрунтовані узагальнення негативних фактів в області взаємин з партнерами і в спостереженні засоціальною дійсністю.

Про наявність такого компонента в негативній установці свідчать наступні питання зі згаданого опитування:

- 4 - так (2),
- 9 - так (2),
- 14 - так (2)
- 19 - так (2),
- 24 - так (2).

Максимальна кількість балів - 10.

4.Негативний особистий досвід спілкування з оточуючими.

Даний компонент установки показує, якою мірою вам щастило в житті на найближче коло знайомих і партнерів по спільній діяльності (в попередніх показниках оцінювалися швидше загальні ситуації). Про негативні, особистому досвіді, контакти свідчать питання:

- 5 - так (5),
- 10 – так (5),
- 15 - так (5),
- 20 – так (4),
- 25 - так (1).

Можна отримати 20 балів максимум.